Kameraadskes en kolonisten

Jocelyn K. Krusemeijer (8533296), 23 juni 2011
jocelynkrusemeijer@yahoo.com
Bachelorscriptie Universiteit Utrecht
College *Biografisch project: op avontuur in kolonie en bezet gebied*
Docent: Geraldien von Frijtag Drabbe Kunzel

Inhoudsopgave

Inleiding	**3**
Vrouwen door NSB-ogen	**5**
De Nederlandsche Oost Compagnie en het Oosten	**14**
Bekwaam en toch “unfähig”	**18**
Een furie in de Oekraïne	**25**
Gevreesde vrouw in tranen	**35**
Conclusie	**42**
Literatuurlijst	**46**

Inleiding

Als je iets niet ziet, wil dat nog niet zeggen dat het niet bestaat. Soms moet je beter kijken en dan zie je het toch. Dit geldt ook in de geschiedschrijving. Er zijn meer studies waarin mannen de hoofdrol spelen, dan die waarin vrouwen de centrale rol krijgen toebedeeld. Dit kan zo zijn omdat mannen nu eenmaal interessante en belangrijke dingen doen en vrouwen niet, het kan ook liggen aan de hoeveelheid materiaal die voorhanden is, de manier waarop het materiaal gearchiveerd is of aan de manier waarop vrouwen invloed uitoefenen. Hoe het ook zij, bij het inlezen voor de cursus *Biografisch project: op avontuur in kolonie en bezet gebied* over de kolonisatie van het oostelijke gedeelte van Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog, was het niet anders. Mark Mazower besteedt in zijn werk *Hitlers Empire*, nauwelijks aandacht aan de rol van vrouwen. Ze worden slechts zijdelings ten tonele gevoerd, meestal als slachtoffer of als “vrouw van”.[1] Dat geldt ook voor de meeste boeken waarover presentaties gehouden zijn tijdens het eerste deel van de cursus.

Een uitzondering vormt het boek *Women and the Nazi East. Agents and witnesses of germanization* van Elizabeth Harvey. Zij onderzoekt Duitse vrouwen die naar Polen werden uitgezonden als begeleidsters van kolonisten en de rol van deze vrouwen in Nazi Duitsland. De kolonisten waren over het algemeen etnische Duitsers, mannen en vrouwen, die de schone taak kregen als goed Germaans voorbeeld te dienen voor de plaatselijke bevolking. Het is duidelijk hoe goed Harvey heeft moeten kijken om iets te zien. Ze heeft bijzonder veel archieven onderzocht, secondaire literatuur geraadpleegd en gebruik gemaakt van ‘oral history’, maar echt opvallend in haar boek is de manier waarop ze heeft gekeken naar wat er schijnbaar niet was. Verhalen die ze niet vond, maar die er volgens haar wel hadden moeten zijn, bijvoorbeeld over de behandeling van de Joden. Verhalen die ogenschijnlijk over dagelijkse dingen gingen, maar die in werkelijkheid vertelden over raciale zuiveringen en de rol die de vrouwen daarin speelden.[2]

In het vervolg van het *Biografisch project* wordt de rol van de Nederlandsche Oost Compagnie (NOC) in de Tweede Wereldoorlog onderzocht. Deze organisatie zond onder andere boeren, vissers en handwerkslieden als kolonisten uit naar het “Oosten”, waarmee met name de Oekraïne, Wit-Rusland en de Baltische Staten werden bedoeld. Meestal

---

[1] zie voor overzicht behandeling vrouwen door Mazower: Mark Mazower, *Hitler’s Empire: Nazi Rule in Occupied Europe.* Pinguin Group, London 2009, 1e druk 2008). p 725 en voor voorbeeld beschrijving “vrouw van” p 527 - 530

[2] zie voor uitgebreide vraagstelling van Harvey: Elizabeth Harvey, *Women and the Nazi East. Agents and witnesses of germanization*. (Yale University Press, New Haven / London 2003). p 1 - 22

waren het mannen die werden uitgezonden, maar er waren ook vrouwen die zich aanmeldden voor dit avontuur. Over de Nederlandsche Oost Compagnie is bijzonder weinig gepubliceerd en voorzover ik heb kunnen nagaan is er niets verschenen over de vrouwen die werden uitgezonden.[3] Er is wel veel archiefmateriaal, dat overigens maar gedeeltelijk geordend is. Het archief van de NOC bevindt zich bij het Instituut voor Oorlogs-, holocaust- en genocidestudies (NIOD) te Amsterdam. Persoonsdossiers van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) berusten bij het Nationaal Archief in Den Haag. Dit zijn beperkt toegankelijke dossiers die in het kader van de bijzondere rechtspleging in de jaren 1944-1952 zijn aangelegd door diverse justitiële organen met betrekking tot het onderzoek naar zogenoemde 'foute' Nederlanders. Stukken die onder andere verband houden met opsporing, arrestatie, eventuele berechting en gratieverzoeken zijn hierin te vinden.[4]

Mij interesseerden de vrouwen, juist omdat ze niet goed zichtbaar zijn. Ik wilde een beeld van hen krijgen, ook al realiseerde ik me dat dit waarschijnlijk maar zeer gefragmenteerd zou zijn. Voor mijn vraagstelling ben ik deels schatplichtig aan Harvey. Ik wilde nagaan in hoeverre de vrouwen die werden uitgezonden door de NOC pasten in de ontwikkeling van het denken over de positie van de vrouwen in de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) en de Nationaal Socialistische Vrouwen Organisatie (NSVO). Wat waren de motieven van de vrouwen? Hoe handhaafden de vrouwen zich in het onbekende “Oosten”? Steunden ze de nationaal-socialistische politiek daadwerkelijk, of was hun positie zo beperkt dat ze feitelijk geen rol speelden en dus ook geen verantwoordelijkheid droegen? Kenden de vrouwen elkaar en als dat zo was, was er dan sprake van onderlinge solidariteit? Solidariteit die uitgedrukt lijkt te worden in het woord “kameraadskes” waarmee de NSB haar vrouwelijke leden aanduidde.

Eerst zal ik het beeld beschrijven dat in de NSB en de NSVO over de positie van vrouwen bestond. Daarna zal ik kort ingaan op de Nederlandsche Oost Compagnie en de inzet in het “Oosten”. Dit deel vormt als het ware een omlijsting, waarbij ik met name gebruik zal maken van secondaire bronnen. Dan is het tijd om het kader in te vullen met

---

[3] Publicatie over de NOC: David Barnouw, *Oostboeren, zee-Germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog.* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2004). Helaas heeft deze publicatie geen notenapparaat. In een in het najaar van 2011 te publiceren artikel beschrijft Geraldien von Frijtag Drabbe Kunzel het verband tussen de Nederlanders in het Oosten en de Holocaust. Hierin staan ook publicaties met verwijzingen naar de NOC vermeld. Ik wil haar hierbij bedanken voor de informatie die ze mij vóór publicatie beschikbaar heeft gesteld.

[4] zie voor volledige omschrijving van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging: www.gahetna.nl; voor meer informatie: Sjoerd Faber en Gretha Donker, Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de ‘lichte gevallen’, (Uitgeverij Waanders Zwolle, Nationaal Archief 's-Gravenhage, 2010, Nationaal Archief Reeks 3)

portretten, die voornamelijk gebaseerd zullen zijn op primaire bronnen, stukken uit de eerder vermelde archieven. Ik zal van drie vrouwen een beeld schetsen en aan de hand van die schetsen antwoord geven op de vragen die ik hierboven heb gesteld. Mijn bevindingen wil ik in een breder perspectief plaatsen door met name het boek van Harvey en een artikel van Wendy Lower waarin onder andere vrouwelijk daderschap wordt besproken, bij dit gedeelte te betrekken.[5]

Overigens zijn de genoemde drie vrouwen niet de enige vrouwen die zijn uitgezonden naar het “Oosten”. Ik heb me tot hen beperkt, omdat in het kader van het *Biografische project* voldoende bruikbare informatie over hen te vinden was. Opmerkelijk is dat ik bij één van deze vrouwen de meeste informatie niet in haar eigen dossier vond, maar in dat van haar man.[6] Het raadplegen van de archieven van de NSB en NSVO om nadere gegevens over de vrouwen te vinden, was vanwege het tijdsbestek helaas niet mogelijk.

Van de personen waarvan ik de gegevens in primaire bronnen heb gevonden, zijn de namen gefingeerd. Dit houdt in dat in sommige gevallen gefingeerde namen ook in citaten en noten zijn gebruikt. In het geval dat de persoonsnamen al bekend zijn uit secondaire literatuur die ik voor dit onderzoek gebruikt heb en er door het gebruik van die namen geen wezenlijke nieuwe aspecten zijn toegevoegd, heb ik de echte namen gebruikt. De plaatsnamen zal ik schrijven op de manier waarop ik ze het meeste in de dossiers tegenkwam. Het “Oosten” zal ik in de rest van de tekst met een hoofdletter en zonder aanhalingstekens schrijven, zodat het met zo min mogelijk middelen toch duidelijk is dat het om iets meer dan een windrichting gaat.

Vrouwen door NSB-ogen

Toen Ir Anton Mussert op 14 december 1931 in Utrecht de Nationaal Socialistische Beweging oprichtte en zich tot algemeen leider uitriep, waren vrouwen niet zijn eerste zorg en dat zouden ze ook nooit worden.[7] Hij wilde een beweging voor arbeiders oprichten, iets wat al snel geen succes bleek te zijn. Slechts twaalf belangstellenden kwamen naar de

---

[5] Wendy Lower “Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice, 1949-1963”, *Holocaust and Genocide Studies,* vol 24 (2010), pp 56 - 84

[6] Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), (NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging) nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 94374; Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Amsterdam, Archief 176 Nederlandse Oost Compagnie, inv.nr. 1025

[7] Matthée, *Voor volk en vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948*. (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2007). p 91

oprichtingsvergadering en maar vier meldden zich aan als lid. De achterban die zich na verloop van tijd wel door de beweging aangesproken voelde, was heel breed, maar kan toch het beste gekenschetst worden als burgerlijk.[8] Veel mensen waren teleurgesteld in de democratie en er was een roep om een sterke leider. Behalve in Duitsland en Italië werden ook in andere Europese landen bewegingen opgericht die op fascistische of nationaal-socialistische leest geschoeid waren.

Binnen Nederland was Mussert niet de enige die het initiatief nam tot oprichting van een dergelijke beweging. Mede daardoor was het in de begintijd van de NSB lastig om leden te binden.[9] Dit lukte pas echt na de eerste “landdag” van de NSB in Utrecht in januari 1933, waarbij ook het officiële weekblad *Volk en Vaderland* oftewel *VoVa* werd gelanceerd. Het aantal leden groeide in dat jaar van circa 1.000 tot 21.000.[10]

Binnen de NSB werd een structuur gecreëerd van groepen, waarbij de groepsleider door de algemeen leider, lees Mussert, werd aangewezen. De groepsleider stelde zelf andere groepsbestuursleden aan. Groepen in een regio konden op dezelfde manier samenwerken in kringen. Later werden districten samengesteld waarin de kringen konden samenwerken en bestond de mogelijkheid groepen in blokken onder te verdelen. Voor elke functie was een plaatsvervanger. Deze opbouw hield in dat er voor haast elk actief NSB-lid wel een positie was en dat al diegenen die een functie bekleedden wel iemand onder zich hadden, wat hun gevoel voor eigenwaarde versterkte. Dit droeg bij aan de gedachte dat NSB-leden heel bijzonder waren en ze gingen zich afzonderen van anderen. Er was een grote onderlinge verbondenheid, kameraden en kameraadskes, zoals de NSB-leden genoemd werden, zetten zich in voor minderbedeelde mede-leden.[11]

De verbondenheid bleef, ook nadat de NSB in een ongunstiger daglicht kwam te staan en het lidmaatschap na 1933 verboden werd voor ambtenaren.[12] De reden voor dat verbod was de radicalisering van de NSB. Mussert zelf was geen antisemiet, geen aanhanger van de rassenleer en geen voorstander van het Führerprincipe of leidersbeginsel. Het anti-semitisme binnen de NSB ontwikkelde zich overigens pas in de

---

[8] A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland.* (Den Haag: Kruseman, 1968) p 73; Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931 - 1935*. (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2009). pp 134-135, 143

[9] uitgebreide informatie over de begintijd van de NSB wordt gegeven door Te Slaa en Klijn in *De NSB* zie met name ook pp 133 - 153 en door De Jonge in *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*. pp 38-68.

[10] De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland,* p 74

[11] ibidem, pp 79 - 81

[12] Matthée, *Volk en Vaderland,* pp 33 - 34

jaren 1937-1938.[13] Mussert wilde wel een krachtig gezag en een toonaangevende rol voor Nederland, zoals dat in het verleden was geweest.[14] Zijn droom was een zelfstandige rol voor Nederland als Germaans broederland onder zijn leiding in het Duitse Rijk. Afgezien van deze elementen leek het programma van de NSB sterk op dat van de Duitse nationaal-socialisten. Door de vage formulering konden mensen met zeer uiteenlopende achtergronden zich er in vinden.[15]

De brede achterban hield onder andere in dat er naast Mussert ook radicalere stromingen opkwamen binnen de NSB. Belichaming van een dergelijke stroming was Mr Meinoud M. Rost van Tonningen. Hij was in 1936 lid geworden van de NSB en werd warm begroet door de algemeen leider die pas later merkte dat dit niet de gedroomde aanwinst voor zijn beweging was. Rost van Tonningen vond Mussert en de anderen van het hoofdkantoor van de NSB in Utrecht burgerlijk. Zelf was hij wél voorstander van het anti-semitisme, de rassenleer en een hechte samenwerking met Nazi-Duitsland waarbij Nederland in het Duitse Rijk op zou gaan. In zijn streven naar macht binnen de NSB richtte hij zich naast de boeren en de jeugd ook op de de arbeiders en de vrouwen binnen de beweging.[16] Op de arbeiders die Mussert niet aan zich had kunnen binden en op de vrouwen, waar Mussert weinig belangstelling voor had. Rost van Tonningen leek in dit opzicht meer op Hitler die zich bewust ook op de vrouwen richtte in zijn strijd om de macht. In de nationaal-socialistische propaganda speelden vrouwen een grote rol, waarbij het leek alsof zij alleen op hun huis gericht moesten zijn. Inmiddels is gebleken dat de praktijk afweek van de propaganda en dat een groot deel van de Duitse vrouwen al voor de Tweede Wereldoorlog buitenshuis werkte. Het begrip huis werd geleidelijk opgerekt van het huis als metafoor voor het gezin tot het huis als metafoor voor de staat.[17]

In Nederland was bij de oprichting van de NSB nog geen sprake van oprekking van het begrip huis, de vrouwen van het eerste uur hadden alleen een ondersteunende rol. In het eerste officiële standpunt hierover van de NSB, de brochure *Actueele vragen* nr. 4 uit 1934, waarvan wordt aangenomen dat Gerharda Gunning de auteur is, werd ook duidelijk dat de roeping van de vrouw in het huwelijk lag, alleen daar kon zij nuttig zijn voor het

---

[13] De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland,* pp 133 - 138

[14] Ibidem*,* pp 71 - 72

[15] Ibidem*,* pp 75 - 81, p 100

[16] Ellen Marrenga, 'De Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie' in: Zwaan, J. *De zwarte kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de N.S.B.*, Weesp 1984 p 197

[17] Matthée, *Volk en Vaderland,* p 82

nationaal-socialisme. Het nut bestond uit de verzorging van haar man en de opvoeding van haar kinderen.[18] Hier was geen plaats voor het levenswerk van Aletta Jacobs dat zij zelf in een terugblik als volgt samenvatte: “De politieke en economische onafhankelijkheid van de vrouw en het moederschap naar begeren zijn in ons land met mijn medewerking tot stand gekomen”.[19] De vrouw werd gezien als degene die verantwoordelijk was voor het welzijn van het gezin. Als de vrouw geen gezin had, of onverhoopt ongetrouwd bleef, kon zij zich wijden aan vrouwelijke werken, bijvoorbeeld in de zorg. Toen er een geval bekend werd van een vrouw die leiding gaf aan een lokale groep NSB-mannen kreeg zij dan ook de verontwaardiging van haar seksegenoot Gunning over zich uitgestort, die verder meldde dat zij als vrouw geen eerbied kon opbrengen voor mannen die door vrouwen geleid werden.[20]

Het collecteren voor NSB-leden die als ambtenaar ontslagen waren, was de eerste taak die de vrouwen van de NSB toebedeeld kregen.[21] Er ontstonden diverse vrouwenclubs die echter weinig zelfstandig opereerden, aangezien mannelijke NSB-functionarissen beslisten over de benoeming van leidsters, bestuursleden en plaatsvervangsters.[22] Mussert was tevreden over de oprichting van de vrouwenclubs, hij vond de inzet van de vrouwen te prijzen en verder vond hij het positief dat de mannen door de vrouwen werden gestimuleerd.[23]

Naast de richting van Mussert en Gunning was er echter nog een andere stroming in de NSB, vertegenwoordigd door dominee Hylkema. Deze vond dat getalenteerde vrouwen hun talenten moesten ontwikkelen en zich ook voor de maatschappij in moesten kunnen zetten, zelfs als ze getrouwd waren. Hij leek hierin medestander te zijn van Rost van Tonningen.[24]

Het was in dit krachtenveld dat de gematigde Mussert opdracht gaf aan de radicale Jonkvrouwe Julia op ten Noort om een vrouwenorganisatie op te richten die op Duitse leest geschoeid zou zijn. Eigenlijk was het idee van Op ten Noort zelf afkomstig, maar het

---

[18] Ibidem, pp 82 - 83

[19] zoals geciteerd in *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd.* W.H. Posthumus - van der Goot en Anna de Waal (red.) (Nijmegen: SUN, 1977, 1e druk Leiden 1948), p 251

[20] Te Slaa en Klijn, *De NSB*, p 515

[21] Marrenga, ‘De Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie’, pp 195 - 196

[22] Matthée, *Volk en Vaderland,* pp 120 - 123

[23] Te Slaa en Klijn, *De NSB,* pp 514 - 516

[24] Matthée, *Volk en Vaderland,* pp 85 - 87

was in die tijd en in die kringen ondenkbaar dat zoiets erkend kon worden als initiatief van een vrouw.[25] Het maakte geen verschil dat die vrouw al had meegedraaid in de Duitse Nationalsozialistische Frauenschaft (NSF) om kennis te maken met het nationaal-socialistische maatschappelijke werk of dat ze goed bevriend was met de SS-Reichsführer Heinrich Himmler. Himmler, bij wie zij Rost van Tonningen zou introduceren, hetgeen tot een goede verhouding tussen de twee mannen zou leiden.[26]

In 1938 rondde Julia haar voorbereidingen af en werd de NSVO naar voorbeeld van de NSF opgericht. Adriana M. van Hoey Smith - van Stolk werd landelijk leidster. Op ten Noort prefereerde een plaats in de luwte als plaatsvervangend landelijk leidster annex secretaresse. Op die manier kon ze voorkomen dat ze te veel in contact kwam met Mussert, met wie zij geen affiniteit had.[27]

De leden van de NSVO hoefden geen lid van de NSB te zijn. Dit om zoveel mogelijk vrouwen aan te kunnen trekken, ook vrouwen die niet van de NSB gediend waren. Zelfs onder de aanhangers van de NSB bestond er soms schroom om openlijk voor hun standpunt uit te komen, niet alle NSB-leden wilden gezien worden met de NSB-driehoeksspeld op hun jas. De structuur van de NSVO was hetzelfde als die binnen de NSB, er werd dus ook gewerkt met districten, kringen en groepen. Door dezelfde structuur te hanteren als de NSB bood de NSVO interessante functies voor vrouwen.[28]

In een brief die Julia aan een belangstellende stuurde, zette ze haar visie op de NSVO uiteen. Zij wees op het belang van kameraadschap, een kwaliteit die volgens haar “de vrouwen in ons land nog ten eene male vreemd is.” Het doel van de NSVO was tweeledig. Om te beginnen moest al het vrouwenwerk in één landelijke organisatie gebundeld worden zodra de NSB aan de macht zou zijn. Verder moest er propaganda gevoerd worden “op vrouwelijke wijze (niet politiek in de eerste plaats)” voor het nationaal-socialisme. Net als “onze buren dat in Duitschland gedaan hebben” hoefden de Nederlandse vrouwen zich niet te beperken tot “de keuken, de kinderen en de kerk”. Er moesten nieuwe beroepen voor vrouwen gecreëerd worden, zodat de vrouwen hun eigen roeping konden kiezen. Julia wees ook op de vele NSVO cursussen die georganiseerd werden op het gebied van onder andere naaien, volksdansen, gymnastiek en E.H.B.O. en

---

[25] Matthée, *Volk en Vaderland,* p 102

[26] Ibidem, p 98, p 131; David Barnouw, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind.* (Zutphen: Walburg Pers, 1994), pp 14 - 15

[27] Matthée, *Volk en Vaderland,* pp 101 - 104, pp 124 - 125

[28] Marrenga, ‘De Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie’, pp 195 - 196

op de ontspanningsavonden waar voorgelezen en gezongen kon worden. Zelf vond ze de cursus “van oud goed, nieuw maken” erg belangrijk en helaas ondergewaardeerd. Ze eindigde haar brief van begin 1940 met de oproep andere kameraadskes enthousiast te maken voor de NSVO.[29]

Vlak nadat Julia haar brief schreef, nam Adriana van Hoey Smith - van Stolk ontslag als landelijk leidster, omdat ze vond dat de koers van de NSB te radicaal werd. Elisabeth Keers - Laseur nam haar plaats in en zij vormde met Julia een bijzonder duo door hun waardering voor de SS en de Groot-Germaanse gedachte. Standpunten die zij met Rost van Tonningen deelden en die ze na de bezetting van Nederland door Duitsland openlijk begonnen uit te dragen.[30] Dit druiste in tegen de opvattingen van Mussert die al eerder geprotesteerd had tegen de oprichting van de Nederlandse SS naar Duits voorbeeld. Zijn protest was tevergeefs en de omstreden organisatie werd in september 1940 opgericht. Formeel viel de Nederlandse SS onder Mussert, maar in werkelijkheid deelden Himmler en de chef politie en SS in Nederland, Hanns Rauter, de lakens uit.[31]

Mussert had dus over de SS weinig te zeggen, maar het lukte hem wel om in te grijpen in de NSVO en in februari 1941 verving hij tijdens de jaarvergadering onverwacht de radicale leiding door een meer gematigde. Het argument dat hij gaf, was dat de functies een te grote belasting vormden voor het gezin. Ze zouden daarom vanaf dat moment om de twee jaar rouleren. Een vreemd argument aangezien de twee afgezette leidsters geen van beiden geen kinderen hadden en slechts één getrouwd was.[32] Het geeft te denken dat in het voorjaar van 1941 ook Rost van Tonningen binnen de NSB niet langer hoofd van de afdeling Vorming was, maar de functie van leider van de Raad voor Volkshuishouding kreeg. Hij verloor daarmee zijn directe invloed buiten het financieel-economische gebied. Verder werd hij benoemd tot directeur van de Nederlandsche Bank en waarnemend secretaris-generaal van financiën.[33]

Wat de dames aangaat stelde Mussert het op prijs als zij zich nog voor de NSB wilden inzetten. Elisabeth trad toe tot de redactie van het tijdschrift *De Nationaal Socialistische*

---

[29] Brief van 12 januari 1940 NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging) nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 34678

[30] Matthée, *Volk en Vaderland*, pp 104 - 105, p 127

[31] zie voor meer informatie over de Nederlandse SS: De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland,* p 174 - 179

[32] Matthée, *Volk en Vaderland,* pp 131 - 133

[33] De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland,* pp 171 - 172

Vrouw (*NSV*).[34] In de tijd die volgde verschenen er met enige regelmaat anti-Joodse artikelen in het blad. Ondanks dat bestond er binnen de NSVO geen consensus over antisemitisme. Sommige leden waren ronduit tegen en hielpen Joden.[35] Julia bedankte voor de eer om secretaresse te worden en vertrok in mei 1941 naar Duitsland om zich daar te wijden aan het boerenleven en de nationaal-socialistische zaak. Later keerde ze terug en werd directrice van een meisjesschool onder auspiciën van de Nederlandse Instelling voor Volkse Opvoeding (NIVO).[36]

De nieuwe voorzitter van de NSVO, Olga de Ruiter - van Lankeren Matthes, was het prototype van de ideale nationaal-socialistische vrouw. Ze was echtgenote, moeder van vier kinderen en daarnaast was ze actief in de sociale zorg en propaganda van de NSB. De radicalisering binnen de NSB wees ze af. Ze werd geassisteerd door plaatsvervangend leidster Louise Couzy, die ook aan het ideaalbeeld beantwoordde. Het NSVO-kantoor verhuisde van Den Haag naar Amsterdam en de activiteiten van de afdelingen werden uitgebreid.

In de ogen van Mussert was de Moederdienst de belangrijkste NSVO-afdeling. Deze dienst hield zich bezig met het organiseren van diverse cursussen op het gebied van huishouden en opvoeding. Binnen de NSVO was er verder de afdeling Propaganda die zich met name op de vrouwelijke NSB-leden richtte en waar het tijdschrift *Nederlandsch Vrouwenleven, Tijdschrift voor de Nederlandsche Vrouw* - opvolger van de *NSV* - onder viel.[37] Het aantal abonnees op dit blad is overigens nooit groot geweest. De afdeling Propaganda werkte nauw samen met de afdeling Vorming die de vrouwen leerde dat ze zich in dienst moesten stellen van hun volk. Hier werd het kader voor de NSVO opgeleid. Het rassenvraagstuk kwam aan de orde en er werden speciale scholingskampen voor vrouwen georganiseerd, waar behalve voor theorie ook tijd voor gymnastiek en zang werd ingeruimd.[38] De afdeling Volks- en Gezinshuishouding gaf voorlichting aan vrouwen over voeding, kleding, woninginrichting, algemene huishoudkunde en het doelmatig omgaan met geld. De door Julia aangeprezen cursus “van oud goed, nieuw maken” zal hier onder gevallen hebben. Hulp aan NSB-gezinnen die bijstand nodig hadden, werd geregeld door de afdeling Hulp en Bijstand. Deze werkte samen met de Nederlandse Volksdienst (NVD),

---

[34] Matthée, *Volk en Vaderland,* p 105

[35] Ibidem, pp 182 - 183

[36] Ibidem, pp 105 - 118

[37] Ibidem, pp 135 - 149

[38] Marrenga, ‘De Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie’, p 202

de voorloper van de Winterhulp, een op Duitse leest geschoeide organisatie die waar nodig bijstand aan het volk verleende.[39] Eén van de activiteiten was het uitzenden van kinderen en moeders van grote gezinnen. De kinderen konden voor een vakantie in een NSB-kindertehuis terecht, moeders die rust nodig hadden, konden naar drie tehuizen, waarvan later “Huize Kerstendal” bij Berg en Dal als enige overbleef.[40]

Het aantal NSVO-leden groeide van 6500 in februari 1941 - het moment dat Julia en Elisabeth werden afgezet - tot ruim 20.000 in 1943. Die leden waren aanvankelijk voornamelijk vrouwen uit de bovenste lagen van de maatschappij, maar na verloop van tijd kwamen ze uit alle rangen en standen. Een rol in het toenemende ledenaantal heeft gespeeld dat successievelijk NSB-vrouwenafdelingen werden opgeheven en dat er werd samengewerkt met andere organisaties bijvoorbeeld met de afdeling Vrouwen van de NVV. [41]

Het was dus onder Olga de Ruiter, dat de groei in leden en activiteiten werd bereikt. De organisatie werd “in zuiver Nederlandse geest” door haar geleid, zoals haar ook gevraagd was door Mussert.[42] Als leidster hoefde zij aanvankelijk alleen aan de algemeen leider van de NSB verantwoording af te leggen. De NSVO was daardoor een relatief zelfstandige organisatie. Net als Mussert zag Olga een zelfstandige rol voor Nederland weggelegd in samenwerking met Duitsland. Aan Gertrud Scholtz-Klink, de leidster van de NSF liet ze weten: “Ich lasse mich niemals von Ihnen bevormunden”.[43] Ze bereidde de NSVO-leden voor op het brengen van offers en leveren van strijd, iets wat nog belangrijker was geworden na de inval van de Duitsers in Rusland in de zomer van 1941.[44]

Aan het einde van hetzelfde jaar werd de NSB de enige officieel toegestane partij in Nederland. In 1942 werd Mussert door Hitler erkend ‘als leider van Nederland’, maar echte invloed kreeg hij niet. Er kwam een scheuring tussen NSB en SS en Nederlandse SS’ers werden naar het oostfront gestuurd.[45]

De opvatting over vrouwenarbeid binnen de NSB begon onder deze omstandigheden vanaf de zomer van 1941 te veranderen. Als gehuwde vrouwen vanwege de oorlog

---

[39] www.inghist.nl

[40] zie voor meer informatie over de NSVO-afdelingen: Matthée, *Volk en Vaderland,* pp 135 - 149

[41] Marrenga, ‘De Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie’, pp 209 - 210

[42] Matthée, *Volk en Vaderland,* p 153

[43] geciteerd in Matthée, *Volk en Vaderland,* p 155

[44] Matthée, *Volk en Vaderland,* pp 181 - 182

[45] De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland,* pp 173 - 175

moesten werken voor de kost, werd dat niet veroordeeld. Er werd op de situatie in Duitsland gewezen waar vrouwen werkten, terwijl hun mannen aan het front streden. Men stelde zelfs dat vrouwen door te werken beter zouden leren te relativeren, waardoor ze nauwer met hun man en kinderen verbonden zouden zijn.[46] Het was in deze tijd dat het NSVO-tijdschrift uitgroeide tot een vrouwenblad dat voorzag in de behoefte van een brede groep vrouwen door praktische raadgevingen te publiceren, in plaats van een platform te bieden voor politieke propaganda, zoals onder Keers het geval was geweest.[47]

In de zomer van 1943 vond Olga de Ruiter dat Mussert zich te veel liet beïnvloeden door de Duitsers in zijn manier van leidinggeven aan de NSB. Ze legde haar functie neer en zegde ook haar NSB-lidmaatschap op. Een rol zal hierbij gespeeld hebben dat de NSVO niet meer zo zelfstandig was sinds de organisatie vanaf begin 1942 onder de plaatsvervangend leider van de NSB viel, in plaats van onder de algemeen leider. De nieuwe structuur hield in dat er samengewerkt moest worden met andere organisaties binnen de NSB, zoals het Nederlandse Arbeidsfront.[48]

Na 1943 kwamen er, voorzover bekend, niet veel NSVO-leden meer bij. De organisatie kwam onder leiding van Louise Couzy te staan, die voorstandster was van de Groot-Germaanse gedachte. Dit leverde overigens geen problemen op met Mussert of met haar voorgangster De Ruiter. Vanaf Dolle Dinsdag zette Couzy zich vooral in voor geëvacueerde vrouwen en kinderen binnen de NSB en de NSVO. De NSVO bleef tot de bevrijding bestaan, maar van het ontplooien van andere activiteiten kwam niet veel meer terecht.[49]

In de begintijd van de NSB was er weinig oog vanuit de leiding voor de positie van de vrouw. Vanaf 1934 leken er twee stromingen te ontstaan, waarbij het van de ene duidelijk was dat de plaats van de vrouw in het gezin was. Zij moest zich op vrouwelijke taken richten. Gunning, Mussert en De Ruiter waren vertegenwoordigers van deze groep. De andere stroming had radicalere standpunten, hing de Groot-Germaanse gedachte aan en leek ook meer mogelijkheden te bieden voor vrouwen om zich te ontplooien, omdat de situatie daarom vroeg. Rost van Tonningen, Op ten Noort en Keers hoorden tot deze radicalen. Uit de brief van Op ten Noort over de NSVO blijkt wel duidelijk dat ook bij deze

---

[46] Matthée, *Volk en Vaderland,* pp 184 - 185

[47] Ibidem, pp 196 - 197

[48] Ibidem, p 158

[49] Ibidem, pp 204 - 211

richting de vrouwen hun taken op “vrouwelijke wijze” dienden uit te voeren, waarbij politiek niet de belangrijkste drijfveer was. De twee stromingen waren ook vertegenwoordigd in de NSVO. Aanvankelijk vond Mussert de NSVO te radicaal worden en hij ontsloeg de leiding. De volgende leidster vond op haar beurt na enige tijd Mussert te radicaal en trad af. Het was inmiddels al 1944 en de NSVO richtte zich toen vooral op het helpen van de geëvacueerde vrouwen en kinderen binnen de organisatie en de NSB. De invloed van Rost van Tonningen was inmiddels al lang verlegd naar de financieel-economische sector. Daar kwam hij op het idee een bijdrage te leveren aan de kolonisatie van de gebieden in het Oosten. Het ging om gebieden waar de Duitsers meer “Lebensraum” zouden vinden. Hoe Rost van Tonningen dat wilde doen, gaan we nu bekijken.

De Nederlandsche Oost Compagnie en het Oosten

Na de Duitse aanval op de Sovjetunie in juni 1941 werd opgeroepen tot inzet van Nederlandse krachten in het oosten, aanvankelijk alleen van soldaten, maar daarna ook van boeren en arbeiders. De Duitsers hadden behoefte aan kapitaal en deskundigheid en eind november 1941 werd een eerste groep Nederlandse boeren met overheidssteun naar Oost-Europa gestuurd. Ze werkten daar voor de *Landbewirtschaftungsgesellschaft Ostland* en werden uitgezonden door de Commissie tot uitzending van de landarbeiders naar Oost-Europa (Culano). In totaal werden op deze manier circa 600 kolonisten uitgezonden. In 1942 werden ook een paar honderd Nederlanders naar de Oekraïne gestuurd in het kader van de Werkdienst Holland.[50]

Voor Rost van Tonningen was dit alles niet genoeg, hij wilde dat Nederlanders de Baltische landen, de Oekraïne en Wit-Rusland zouden koloniseren naar het voorbeeld van Nederlands-Indië. Het succes van een dergelijke grootscheepse operatie zou garanderen dat Nederland na de oorlog - die zonder twijfel door Duitsland gewonnen zou worden - een belangrijke rol kon spelen binnen het Duitse Rijk. Uiteraard zou Rost van Tonningen zelf nog verder in de achting van de Duitsers stijgen als de kolonisatie tot een goed einde werd gebracht.[51]

In juni 1942 zag de N.V. Nederlandsche Oost Compagnie (NOC) het licht, waar in deelgenomen werd door de steden Amsterdam en Rotterdam en door de staat. De NOC

---

[50] Barnouw, *Oostboeren*, pp 25 - 26

[51] Barnouw, *Rost van Tonningen*, pp 106 - 107

zou de administratieve verantwoordelijkheid voor de inzet van Nederlanders overnemen van de instanties die al werkzaam waren in het Oosten. Ook de zorg voor de ingezette kolonisten kwam bij de NOC te liggen. Het hoofdkantoor werd in Den Haag gevestigd en het NSB-lid Daniël Krantz werd tot algemeen directeur benoemd. Hij bleek in de praktijk minder macht te hebben dan het bureau van de president, waar naast Rost van Tonningen diens plaatsvervanger F.L. Rambonnet, de dienst uitmaakte. Rambonnet werd bijgestaan door accountant J.W.J. Tummers. Onderling was er veel wrijving tussen de directeur en het presidium. Er werden NOC-vertegenwoordigers aangesteld in Berlijn, in Rowno in de Oekraïne, in Kauen en Wilna (het huidige Vilnius) in Litouwen en in Riga in Letland. Ook de contacten tussen het hoofdkantoor en de vertegenwoordigingen verliepen niet altijd vlekkeloos, net zo min als die met de Duitsers.[52]

Volgens president Rost van Tonnningen moest er aan een aantal voorwaarden worden voldaan. De NOC moest in Nederland het monopolie hebben wat betreft het Oosten, het Nederlandse bedrijfsleven moest voldoende meewerken en verder moesten Duitsers en Nederlanders als Germaanse broeders in het oosten hetzelfde behandeld worden. Ook moesten er producten aan Nederland geleverd worden, zodat men daar kon zien waartoe de inzet diende.[53]

Het overleg met Berlijn was moeizaam, ook al omdat het totaal ondoorzichtig was wie waarvoor verantwoordelijk was. Het *Ostministerium*, de *Organisation Todt* en andere instanties in Berlijn hadden bovendien nauwelijks vat op de *Reichskommissariaten* en *Generalkommissariaten* in het Oosten. In Nederland was er ook niet de steun die Rost van Tonningen verwacht had. Een bericht in een Nederlandse krant dat er plannen waren om een derde van de Nederlandse bevolking naar het Oosten te sturen, hielp niet om het Nederlandse bedrijfsleven enthousiast te maken. Waar voorheen de focus op Nederlands-Indië was geweest, werd nu gevreesd voor gedwongen inzet in het Oosten. Tijdens een Nederlands - Duitse studiereis naar de Baltische Staten had Rost van Tonningen voorts geconstateerd dat de lokale mensen bezwaar hadden tegen kolonisatie door de Nederlanders. Volgens hen konden zij het alleen wel af. Uiteindelijk werden er in totaal enige duizenden boeren en arbeiders uitgezonden, die onder andere geworven werden met slogans als “eigen beroep in eigen hand”.[54]

---

[52] Barnouw, *Oostboeren,* pp 43-46

[53] Barnouw, *Rost van Tonningen*, pp 107 - 108

[54] Barnouw, *Oostboeren,* p 180; ongedateerd wervingsbriefje NOC, NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr 81

Het formeel onafhankelijke Nederlands Oostinstituut onder leiding van W. Goedhuys werd verantwoordelijk voor de voorlichting en vorming van de kolonisten en was tevens aangesteld als bewaker van de ideologie. Dit instituut onderhield nauwe banden met Duitse instellingen, waarbij de invloed van de SS in de loop van 1943 groeide en die van het *Ostministerium* onder Rosenberg afnam.[55]

Om de mooie toekomstplannen te verwezenlijken, richtte de NOC diverse dochterondernemingen op, waarvan de namen allemaal met Nederlandsche Oost begonnen: - visscherij, - bagger, - baksteen, - rederij etc. Ook werden er opleidingscentra voor de boeren gevestigd, Rogatschew in Rowno en Waka-T in Litouwen.[56] De boeren bleven relatief kort in deze opleidingscentra. In de Oekraïne konden ze al snel worden ingezet als Stützpunktführer op - naar Nederlandse maatstaven - enorme bedrijven van ruim 10.000 hectare.[57] In 1943 nam de *Landbewirtschaftungsgesellschaft Ukraïne mbH* (LBGU) een groot aantal Nederlanders dat in Rogatschew gestationeerd was, in dienst. Na verloop van tijd bleven de boeren minder graag in de Oekraïne. Waren eerst “Wodka”, “krank” en “Heimweh” de redenen voor permanente terugkeer naar Nederland, in de loop van 1943 werd steeds vaker “Partisanenangst” als oorzaak genoteerd.[58]

In Litouwen kwamen veel arbeidskrachten op het veenbedrijf Baltoje Voke terecht, in de buurt van Wilna en Paneriai. Wilna, waar een Joods ghetto was en Paneriai waar sinds de zomer van 1941 duizenden Joden werden vermoord. Een gebied waar - net als in de rest van het Oosten - ongekende vervolgingen en executies van Joden plaatsvonden, waar overigens geen geheim van werd gemaakt.[59] Op Baltoje Voke zelf waren tot de zomer van 1943 ruim 250 Joodse arbeiders tewerkgesteld, die op 14 juli werden weggevoerd door de SD.[60]

---

[55] Barnouw, *Rost van Tonningen*, p 113

[56] Ibidem, pp 105 - 121

[57] Barnouw, *Oostboeren,* p 126

[58] Lijsten “Der 6. Transport niederländischer Bauern; Abreise aus den Haag am 31.3.43 von der LBGU in Dienstverhältnis übernommen am 12.4.43.; Der 7. Transport niederländische Bauern; Abreise aus den Haag am 7.4.43; von der LBGU in Dienstverhältnis übernommen am 29.4.43; Der 8. Transport niederländische Bauern; Abreise aus den Haag am 2.5.43; von der LBGU in Dienstverhältnis übernommen am 24.5.43; Der 9. Transport niederländische Bauern; Abreise aus den Haag am 26.5.43; von der LBGU in Dienstverhältnis übernommen am 21.6.43, Archief 176 NOC, inv.nr. 778

[59] Barnouw, *Oostboeren*, p 15 - 19; meer gegevens hierover in het te publiceren artikel van Geraldien von Frijtag Drabbe Kunzel, zie ook Mazower, *Hitler’s Empire,* p 173 - 178, p 451 en speciaal over de regio Zhytomyr in de Oekraïne: Wendy Lower, *Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill 2005

[60] Barnouw, *Oostboeren,* pp 97 - 98

Aangezien de opleidingscentra in het Oosten tekortschoten, werd in Hoofddorp een vooropleiding geopend in samenwerking met de Nederlandsche Landstand, een boerenorganisatie waarvan E.J. Roskam de leider was.[61]

Regelmatig werden inspectiereizen gehouden waarvan de rapporten aan het hoofdkantoor van de NOC in Den Haag werden gestuurd. Uit deze rapporten blijkt ook dat er plaatselijk veel problemen waren en dat er sprake was van achterdocht en afgunst tussen de betrokkenen. Het woord “rampzalig” viel in verband met de lokale toestand.[62] Verder is in de verslagen te lezen dat sommige bezoekers zich misdroegen, zoals Rambonnet en Tummers tijdens hun dienstreis naar Waka-T, waarbij ze dronken door het raam op vermeende partizanen schoten.[63]

In kwartaalverslagen werd onder andere bijgehouden hoeveel mensen er in welke sector werden ingezet. Hier treffen we de categorie I (huishouding en vrouwen) aan. Het gaat niet om de eerste categorie, maar om de negende, aangeduid met een hoofdletter i. Uit de opgaven blijkt dat vrouwen met name ingezet werden als huishoudster, verpleegster, secretaresse en steno-typiste. Het ging om een kleine minderheid. In de periode van 1 juni 1942 tot 31 maart 1943 werden negen vrouwen uitgezonden op een totaal van 245 personen. Drie vrouwen keerden in dezelfde periode terug naar Nederland.[64]

De NOC nam vanaf eind september 1942 de administratieve verantwoordelijkheid voor de inzet van en de zorg voor het personeel in Rowno over van de Werkdienst Holland.[65] Uiteindelijk werd dit in de zomer van 1943 officieel geëffectueerd.[66] Tegen die tijd begon het Russische Leger dat de Slag om Stalingrad in februari van dat jaar had gewonnen, al terrein te winnen in het Oosten.

---

[61] Ibidem, p 110

[62] voorbeelden zijn: Verslag ervaringen Ir Berger met de Werkdienst Holland inzake de firma-inzet 26 februari 1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 81; Verslag reis Rowno Ir Van Hees van 9 - 20 Mei 1943 op 20 mei 1943 door Ir Van Hees gestuurd aan Directeur der Nederlandsche Oost Compagnie N.V. te ‘s-Gravenhage in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 1011; de “algemene positie” wordt “rampzalig” genoemd in Rapport Aufsichtsratmitglied der Nederlandsche Oost Compagnie 26 October 1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 362

[63] Barnouw, *Rost van Tonningen*, p 118

[64] Rapportages en verslagen betreffende de verrichtingen van de werkdienst Holland te Rowno (Oekraïne) 1942-1943, NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 81

[65] *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen II mei 1942 - mei 1945*. (ingeleid en uitgegeven door David Barnouw), (Zutphen: Walburg Pers, 1993), p 13 - 15

[66] Brief Ir Van Hees aan directie der Nederlandsche Oost Compagnie 14 juli 1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 84

Het is duidelijk dat er veel verwarring was in het Oosten, dat het niet helder was wie de regie had en dat er veel klachten waren. Er waren veel grootse plannen, maar die bleken lastig te realiseren. De samenwerking met de Duitsers verliep moeizaam en er was tegenwerking van de lokale bevolking. Het was een gebied waar de Jodenvervolging relatief gezien het ergste was en openlijk plaatsvond. Een gebied waar het na verloop van tijd de situatie steeds gevaarlijker werd als gevolg van aanvallen van partizanen.

Wie waren nu de vrouwen die zich naar dit gebied lieten uitzenden, waarom wilden ze dat en hoe beviel het hen? Over een drietal van deze vrouwen gaan de volgende hoofdstukken.

Bekwaam en toch “unfähig”

De eerste vrouw, Wietske van der Kolk - Kooistra, werd eind 1890 als Wietske Kooistra geboren in Friesland. Ze was de derde van zeven kinderen, waarvan er drie al jong overleden.[67] Haar vader was schilder. In 1921, ze was toen 31, trouwde Wietske met de koopman Adam van Vloten, een weduwnaar van 48 jaar. Al na ruim drie jaar werd de echtscheiding tussen hen uitgesproken. Tot dusverre de persoonsgegevens die via Genlias over Wietske te achterhalen zijn.

Bij raadpleging van haar CABR dossier wordt het beeld wat minder duidelijk. Op haar sollicitatieformulier uit 1944 voor een positie als sociaal werkster bij de Nederlandsche Volksdienst en Winterhulp, stond vermeld dat Wietske twee kinderen had uit haar eerste huwelijk, die geboren waren in 1913 en 1917. Het ging om een zoon en een dochter, de zoon was krijgsgevangene in Thailand. Deze kinderen kunnen dus niet uit haar huwelijk met Van Vloten zijn geweest. Op het formulier geeft ze in de verplichte levensbeschrijving 1918 op als het jaar van haar scheiding, drie jaar dus vóórdat zij officieel haar lot met dat van Van Vloten verbond. We moeten dan ook concluderen dat ze niet één, maar tenminste twee maal gescheiden is. Over de naam van haar eerste man is in Genlias niets te vinden, net zo min als over haar derde huwelijk met P.J. van der Kolk of van der Kolck. Dit huwelijk heeft volgens een getuige in het begin van de oorlog plaatsgevonden en Van der Kolk zou de zwager van Wietske zijn geweest.[68]

---

[67] Genlias, van haar broer Take heb ik geen overlijdensakte kunnen vinden, maar aangezien er weer een Take geboren werd, ga ik ervan uit dat de eerste Take is overleden. Het vernoemen naar een gestorven broer of zusje was in die tijd zeer gebruikelijk

[68] Proces Verbaal no 17154 getuigenverklaring 7 december 1945 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

Wietske Kooistra viel dus in de categorie vrouwen, die - in ieder geval gedurende een tijd in hun leven - in hun eigen onderhoud moesten voorzien. Het sollicitatieformulier geeft informatie over de manier waarop ze dat aanpakte. “Ik had goed onderwijs genoten en heb toen ik alleen kwam te staan, het vakonderwijs gekozen (verdienen en daarbij studeeren)”. Ze behaalde het diploma als kooklerares in het jaar 1920 en in 1921 - het jaar van haar huwelijk met Van Vloten - het diploma huishoudkundige. “Verder hadden economie en staatinrichting mijn groote belangstelling”. Ze voegde hieraan toe dat ze al op achttienjarige leeftijd lid was van de SDAP en daar functies vervulde die ze gedurende haar hele lidmaatschap heeft gehouden. “Op het geheel der vakbeweging van het NVV was ik geheel thuis. Doch nergens heb ik mij zoo intens kunnen uitleven dan in het sociale werk, dat werk had mijn geheel hart. Als jonge vrouw had ik in mijn vrije tijd dat werk gevonden in gezinsbezoek, nood lenigen hulp bieden dat was mijn eenige ‘ontspanning’. Later het werk der ongehuwde moeder en het kind, daarmede ook het werk van Bescherming der jonge meisjes, waaronder ook het stationswerk resorteerde. Het was prachtig doch ook moeilijk werk.”

Al voor het uitbreken van de oorlog dreef ze een “dineruitzending en pensionbedrijf” in Den Haag.[69] Na de oorlog verklaarde ze dat ze rustige gasten had gehad, iets wat volgens haar veranderde nadat de oorlog was uitgebroken. De best betalende pensiongasten gingen weg en het werd moeilijk om in haar onderhoud te voorzien. Eind 1940 nam ze voor het eerst NSB-leden aan als gast in haar pension. De gasten van voor de oorlog die niet waren vertrokken “ontpopten zich ook als NSBers”. Ze werd als het ware door de omgang met hen besmet. Hierdoor en ook omdat ze meer gasten kon krijgen als ze NSB-lid zou zijn, meldde ze zich in januari 1941 aan. Ze was niet op de hoogte van het programma, haar aanmelding was ingegeven door het idee dat ze op die manier beter voor zichzelf zou kunnen zorgen. Ze werd ook lid van de NSVO en aan het eind van het jaar van de NVD. De pensiongasten tooiden de ramen met NSB-affiches en de buren bekladden haar muren met anti-NSB-propaganda.[70]

---

[69] Sollicitatieformulier Nederlandsche Volksdienst en Winterhulp van Wietske Kooistra 31 augustus 1944 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

[70] Proces Verbaal no 17154 verhoor Wietske Kooistra op 20 december 1945 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

Ook haar man werd beïnvloed door een pensiongast en “meende een offer te moeten brengen voor de Groot-Germaansche gedachte”. Hij nam in augustus 1941 dienst bij de Waffen SS en vertrok naar het Oostfront.[71]

Hierna had Wietske genoeg van het pension. Ze hield het huis wel aan, maar de gasten gingen hun eigen huishouden verzorgen en betaalden haar kamerhuur. Wietske meldde zich voor sociaal werk en werd medeleidster van een vrouwentehuis.[72] Uit andere stukken in haar dossier blijkt dat het ging om het eerder genoemde NSB-moedertehuis “Huize Kerstendal” te Berg en Dal.[73] Het werk beviel haar uitstekend, omdat ze voor arbeidersvrouwen uit grote gezinnen kon zorgen, die veel tekort waren gekomen. Ze werkte “als huismoeder” van oktober 1941 tot oktober 1942 en werd toen ontslagen.[74]

Op aanbeveling van een kennis werd ze per 1 oktober 1942 door de NOC aangenomen als hoofd van de huishouding bij een “Hollandsche Landbouwschool” te Wilna in Litouwen. Het is aannemelijk hier Waka-T mee bedoeld werd. In haar eigen woorden was ze naar “Rusland vertrokken om voor boeren die zich hadden ingezet te zorgen”. Daags voor haar vertrek hoorde ze dat ze niet naar Wilna zou gaan, maar dat haar bestemming het andere opleidingskamp, namelijk Rogatschew te Rowno in de Oekraïne, was geworden. Daar aangekomen, bleek men haar niet echt nodig te hebben. Ze werd voorlopig waarneemster voor een hoofd van de huishouding die met verlof naar Nederland was.

Het verblijf op Rogatschew liep op een teleurstelling uit. Uitgerekend tijdens Oudejaarsavond, de avond waarop ze “de jongens” had willen verrassen, had er een drinkgelag met “melkbekers wotka” (sic) plaatsgevonden, waarbij zekere heren De Rooy en Strietman, assistenten van schoolleider De Raadt, zich te buiten waren gegaan ten opzichte van Oekraïense meisjes onder het motto “wij zijn heerschers en zij moeten gehoorzamen”. Haar vermaning dat men zich dan wel eerst als heer diende te gedragen, was aan dovemansoren gericht. Ze was door hen terecht gewezen, de heren zouden haar

---

[71] Sollicitatieformulier Nederlandsche Volksdienst en Winterhulp van Wietske Kooistra 31 augustus 1944 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

[72] Proces Verbaal no 17154 verhoor Wietske Kooistra op 20 december 1945 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

[73] Systeemkaart Oostinzet zonder datum in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

[74] Proces Verbaal no 17154 verhoor Wietske Kooistra op 20 december 1945 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

wel eens leren hoe ze met de meisjes moest omgaan. Een meisje dat zich niet nederig genoeg gedroeg, was er uit geschopt, het is onduidelijk of dit letterlijk of figuurlijk was.[75]

Overigens was Wietske niet de enige de zich stoorde aan het optreden van genoemde heren. Frappant zijn daarbij de versies van een reisverslag door twee verschillende auteurs. In de ene versie werd expliciet uitgeweid over het wangedrag van De Rooy. In de andere werd slechts aan hem gerefereerd als “potentaat” met de verzachtende opmerking dat dit wellicht in die omgeving nodig was. Aangetekend moet worden dat de tweede auteur volgens de eerste door De Rooy “onder tafel was gedronken”. De derde - naar ik aanneem officiële - versie van het verslag was door beiden ondertekend, zij lieten zich daarin wat ‘Wein und Weib’ aangaat, zeer gematigd uit.[76]

Ook in andere opzichten was het verblijf Wietske slecht bevallen. Getrouwde mannen waren relaties aangegaan met uitgezonden vrouwen. Eén Nederlandse “juffrouw” had ze in bescherming genomen. “Ze dronk ‘s morgens op haar nuchtere maag wotka, lag het ééne oogenblik in de armen van die getrouwde man, het andere oogenblik in die van een andere”. Aangezien bedoelde juffrouw het koud had, had Wietske haar “directoirtjes gegeven, daar ze niets anders had dan van die heel dunne dingetjes ...”.[77]

Wietske werd door De Raadt uit haar functie ontzet, nadat degene die zij had vervangen, was teruggekeerd uit Nederland. De sleutels, waarschijnlijk van de provisiekast, had ze al eerder in moeten leveren, zodat de balans opgemaakt kon worden. Later bleek haar dat er een tekort geconstateerd was. Of er een verband was, is niet duidelijk, maar ze werd gevangen gehouden op een kamer en slechts met hulp van een niet met name genoemde persoon zag ze kans naar Wilna te komen. Toen ze daar aankwam, bleek dat de Landbouwschool nog niet geopend was. Ze werd gehuisvest in hetzelfde hotel als de overige mensen van de school. Al snel werd ze door de NOC

---

[75] “‘Lichtdruk’ rapport van het bezoek te onzen kantore op Vrijdag, 26 Maart 1943 van Kameraadske W. van der Kolk-Kooistra”, 2 April 1943 door NOC Den Haag aan Rost van Tonningen gestuurd. in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 599; voor functies Strietman, De Rooy en De Raadt zie brief H. van Hees aan M.M. Rost van Tonningen 8 Juli 1944 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr 600

[76] Reisverslag van Boerenleider De Raadt over zijn reis van 8 – 12 Januari 1943 via Berlijn, Königsberg, Rowno, Swiakal naar Rogatschef, tekst is soort dagboek periode februari / maart 1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr 599; brief J. de Boer aan de NOC van 20-3-1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr 598; over De Rooy doorslag “Rapport reis N.O.C. den Haag – Bila Cerkwa van 16 Aug. 1943 tot 22 Sept. 1943 2 versies, definitieve versie lijkt van 30 september 1943 te zijn in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr 600

[77] “‘Lichtdruk’ rapport van het bezoek te onzen kantore op Vrijdag, 26 Maart 1943 van Kameraadske W. van der Kolk-Kooistra”, 2 April 1943 door NOC Den Haag aan Rost van Tonningen gestuurd. in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 599

ontslagen en in het voorjaar van 1943, na 3 maanden verblijf in het Oosten, keerde ze naar Nederland terug.[78]

Op haar NOC-kaart is met duidelijke letters “unfähig” geschreven. Op dezelfde kaart staat onder het hoofdje algemene indruk: “flinke vrouw. zeer geschikt tot het geven van leiding.”[79] Ook door anderen werd ze als een bekwame kracht gezien. Een kattebelletje in haar dossier bevat de aanbeveling: “Laat gezinszorg van deze sollicitatie eens een aantekening maken. Zij lijkt mij bijzonder geschikt als hoofd huishouding in één der tehuizen”.[80]

Wietske had voor deze discrepantie wel een verklaring. Zowel in “Huize Kerstendal”, als in haar betrekking in de Oekraïne was zij niet voldoende bezig geweest met het verspreiden van nationaal-socialistische propaganda. In Berg en Dal sprak ze meer over de SDAP waarvan ze tot 1937 lid was geweest - ze gaf overigens geen reden voor het opzeggen van haar lidmaatschap - en in de Oekraïne was ze “te goed voor de Russen”. Te goed lijkt hier de betekenis van “te vriendelijk” te hebben. Haar gevangenneming in de Oekraïne door de Duitsers geschiedde op grond van de verdenking dat ze communiste was. Bij een verhoor na de oorlog vertelde ze de rechercheur dat de SD bij haar in Den Haag huiszoeking had gedaan op verdenking van hulp aan Joden en illegale politieke activiteit.[81]

Na haar terugkeer uit het Oosten deed ze haar beklag op het hoofdkantoor van de NOC in Den Haag over haar verblijf in Rogatschew, ze was volgens het verslag “in een drukken en zenuwachtige stemming” en zegde toe één en ander op papier te zetten. Toen zij echter schriftelijk gesommeerd werd haar uitrusting in te leveren, liet ze telefonisch weten niets meer met de NOC te maken te willen hebben en geen rapport aan hen maar aan de SS te zullen uitbrengen.[82] Ze had ze meer dan genoeg van de NSB en de manier waarop

---

[78] Ibidem; Proces Verbaal no 17154 verhoor Wietske Kooistra op 20 december 1945 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

[79] Systeemkaart Oostinzet zonder datum in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

[80] Notitie (ongedateerd, ongeadresseerd, ongetekend) in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

[81] Proces Verbaal no 17154 Wietske Kooistra van 7-12-1945, verhoor Wietske Kooistra 20-12-1945 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

[82] “‘Lichtdruk’ rapport van het bezoek te onzen kantore op Vrijdag, 26 Maart 1943 van Kameraadske W. van der Kolk-Kooistra”, 2 April 1943 door NOC Den Haag aan Rost van Tonningen gestuurd. in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 599

er in het Oosten met mensen om werd gegaan en ze beëindigde haar lidmaatschap van zowel de NSB als de NSVO.[83]

Toch werd zij in Den Haag na haar terugkeer nog gesignaleerd in een uniform van de Nederlandsche Oost Compagnie. Ook hadden getuigen haar zien lopen met de driehoeksspeld van de NSB op haar jas.[84] Uiteraard is het mogelijk dat deze getuigen zich in het jaar vergist hebben en dat dit niet na, maar voor haar vertrek naar het Oosten is geweest.

Ondanks dat ze twee maal wegens een te laag nationaal-socialistisch gehalte was ontslagen, werd Wietske Kooistra in oktober 1944 weer aangenomen voor een NSB-functie, dit keer als leidster Hulppost Moeder en Kind in Arnhem.[85] Dit was ruim een jaar nadat ze teruggekeerd was uit het Oosten en haar NSB-lidmaatschap had opgezegd. Gedurende dat jaar voelde zij “een groot gemis n.l. arbeid. Het gaat niet bij mij om een baan: doch om werk en niet om het geld doch om mij in te zetten, daar, waar ik mij kan uitleven, nl het helpen van mijn medemenschen die in nood verkeeren”.[86]

Na “Dolle Dinsdag” had geen van de getuigen haar of haar man nog gezien. Ze vertelde bang te zijn geweest gearresteerd te worden, ook vanwege de belangstelling voor haar persoon van de SD. Over haar man maakte ze geen melding. Ze zou naar Gaasterland vertrokken zijn en zich daar verborgen gehouden hebben.[87] Het is niet duidelijk wanneer zich dit precies heeft afgespeeld.

Haar - gedeeltelijke - levensverhaal overziende, zou men in Wietske Kooistra het voorbeeld kunnen zien van iemand die niet uit idealisme, maar uit opportunisme lid geworden is van de NSB en de NSVO. Ze voorzag in haar eigen onderhoud door voor anderen te zorgen, iets wat ze graag deed. Wat dat aangaat paste ze in het traditionele

---

[83] Proces Verbaal no 17154 Wietske Kooistra van 7-12-1945, verhoor Wietske Kooistra 20-12-1945 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

[84] Proces Verbaal M. Staalmeester-Lagerweij 25 juni 1946 getuigenverklaring Wietske Kooistra 2 juli 1946 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603; Proces Verbaal no 17154 Wietske Kooistra van 7-12-1945, getuigenverklaring 11-12-1945 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

[85] Brief leider hoofdafdeeling Sociale Zaken (ondertekening onleesbaar) aan Provinciaal Leider van den N.V.D. in Gelderland 3-9-1944

[86] Sollicitatieformulier Nederlandsche Volksdienst en Winterhulp van Wietske Kooistra 31 augustus 1944 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

[87] Proces Verbaal no 17154 Wietske Kooistra in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 109439

beeld dat de NSB en NSVO van vrouwen hadden. Het feit dat ze bleef werken, ook toen dat volgens haarzelf niet nodig was, paste daar als enige element niet in.

Haar vertrek naar het Oosten lijkt niet door politieke overtuiging ingegeven. Ze zag een kans om een zorgende functie uit te oefenen en greep die kans aan. Uit haar relaas en uit de getuigenverklaringen blijkt wel dat zij diverse mensen in haar omgeving had die de nationaal-socialistische zaak geen kwaad hart toedroegen. Haar pensiongasten waren in de oorlog NSB-ers en haar man zat bij de Waffen SS. Ze beriep zich ook op de SS toen ze voor haar gevoel door de NOC onheus behandeld werd.

Het Oosten was haar slecht bevallen. De precieze redenen daarvoor zijn niet helemaal duidelijk, maar uit wat er bekend is, valt op te maken dat zij zich niet thuis voelde bij het overmatige drankgebruik en de onzedige toestanden die ze signaleerde. Ook liet de organisatie veel te wensen over. Dit komt overeen met de rapporten die in die tijd over Rowno zijn verschenen. Verder werd door Wietske aangegeven dat ze vond dat de plaatselijke bevolking erg slecht werd behandeld en dat er over haar gedacht werd dat zij die bevolking juist te goed behandelde. Misschien stopte ze hen van tijd tot tijd iets toe en had het tekort dat geconstateerd was bij de balans daar mee te maken.

Ze werd meermalen ontslagen omdat ze het standpunt van de NSB niet voldoende uitdroeg. Het is verleidelijk om te denken dat haar geen blaam trof, maar de meeste van haar uitlatingen die teruggevonden zijn, dateren van na de oorlog, uit een periode dat het heel belangrijk was wenselijke antwoorden te geven. Ze liep wel met een NSB-driehoeksspeld op haar jas, wat niet vanzelfsprekend was voor NSB-leden. Ook bleef ze in die hoek een betrekking zoeken, ondanks dat ze haar lidmaatschap van NSB en NSVO na terugkeer uit het Oosten had opgezegd. Het is duidelijk dat de NOC niet gelukkig met haar was getuige het etiket “unfähig” dat ze opgeplakt kreeg en dat gezien andere uitlatingen nauwelijks op haar beroepsmatige kwaliteiten kon slaan. Ze zou in Nederland Joden geholpen hebben. Als dat waar is, zou zij één van diegenen kunnen zijn uit de “grijze” groep die genoemd worden in het citaat van Armando uit 1988: “ ... De ervaring had me geleerd dat er mensen bestonden die zeer goed en mensen die zeer slecht waren, maar de ervaring had me ook geleerd dat het merendeel zich in het rijk der tussentinten ophield”.[88] Hoe donker- of lichtgrijs ze was, is moeilijk te zeggen.

---

[88] Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. (Amsterdam / Antwerpen: Uitgeverij Contact, 2001) Leidraden

Een furie in de Oekraïne

Ook Martha Staalmeester Lagerweij moest in haar eigen onderhoud voorzien[89]. Ze werd in 1886 in Zutphen geboren als dochter van een hoofdinspecteur bij de spoorwegen en zijn vrouw. Ze bleef enig kind en op 21-jarige leeftijd trad ze in het huwelijk met een luitenant der infanterie die 8 jaar ouder was dan zij. Dit huwelijk eindigde in 1919 in een echtscheiding en over een eventueel hertrouwen van Martha heb ik geen melding kunnen vinden.[90] Als vrouw van begin dertig, moest zij dus naar alle waarschijnlijkheid de kost verdienen, ook al stamde ze uit een - overigens zeer kleine - familie die in een overzichtswerk over het Nederlands patriciaat wordt vermeld.[91]

Uit haar beschrijving van haar werkzaamheden op een vragenlijst voor personeel voor de Nederlandsche Volksdienst en Winterhulp Nederland kunnen we echter afleiden dat ze niet is gaan werken vanwege haar scheiding. Al gedurende de Eerste Wereldoorlog, dus nog tijdens haar huwelijk, leidde ze een huis met 200 Belgische vluchtelingen. Daarna vervulde ze betrekkingen op administratief gebied, deed ze eigen importzaken in automobieloliën en had ze de vertegenwoordiging van een grote linnenfabriek. Van 1928 tot 1940 bestierde Martha de huishouding van een patiënt die leed aan multiple sclerose en voedde ze zijn drie kinderen op. Verder was ze in het bezit van een Rijbewijs A, in die tijd niet echt gebruikelijk voor een vrouw.[92]

In 1933, het jaar waarin de NSB de grote groei van het ledental doormaakte, werd Martha lid. Ze was overtuigd dat de NSB een einde kon maken aan de “chaotische economische toestanden, die omstreeks 1933 in Nederland bestonden”. Ze legde de belofte van trouw aan Mussert af, was op *Volk en Vaderland* geabonneerd, colporteerde voor dat blad en bezocht openbare NSB-vergaderingen. Ondanks het feit dat ze voorstander was van het regime van Hitler, had ze de Duitse inval in Nederland in 1940 verschrikkelijk gevonden. Waarschijnlijk werd dat mede veroorzaakt doordat ze bij die inval door de Nederlandse autoriteiten in Baarn werd gearresteerd. Een oorkonde op haar

---

[89] Er is verwarring in de diverse dossiers over de naam Staalmeester Lagerweij, er wordt ook geschreven over Lagerweij, ev Staalmeester. Het gaat hier echter om een dubbele naam zoals te vinden is in Genlias en het uittreksel uit het geboorteregister in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603

[90] www.genlias.nl; NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603, NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 440

[91] www.cbg.nl; www.meertens.knaw.nl

[92] Vragenlijst personeel Nederlandschen Volksdienst en Winterhulp Nederland M. Staalmeester Lagerweij in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603

naam “als nationaal socialist geïnterneerd in de oorlogsjaren 1940” versierd met draken, een soort vleermuizen en een gestileerd hakenkruis bevindt zich in haar dossier. Tijdens haar verhoor na de oorlog ontkende ze na 1940 propaganda voor de NSB gevoerd te hebben, wel had ze in gesprekken het nationaal-socialisme verdedigd.[93]

Van eind juni tot november 1940 werkte ze als correspondente bij “afdeeling I” van het hoofdkwartier van de NSB in Utrecht. Om onduidelijke redenen werd zij door Rost van Tonningen ontslagen. In een brief werd haar toegezegd door de afzender, van wie de identiteit niet bekend is, dat hij of zij er over zou spreken met Rost van Tonningen. De afzender zou ook nagaan of ze niet in dienst kon komen bij de C.I.D.[94] Dit was de Centrale Inlichtingen Dienst der NSB die in juni 1940 werd opgericht en waar gegevens werden verzameld over de leden van de NSB, de Duitsers, maar ook over hun tegenstanders.[95] Uit niets blijkt dat deze toezeggingen een vervolg hebben gekregen.

Duidelijk is wel dat Martha in de periode tot december 1942 met wisselend succes op allerlei betrekkingen binnen NSB-verband heeft gesolliciteerd. Ze bracht daarbij onder de aandacht dat haar lidmaatschap van de NSB de oorzaak was dat zij al haar vroegere relaties en vrienden had verloren. Ze hoopte dus wel dat “onze beweging” haar aan werk zou helpen.[96] Of dit doorslaggevend is geweest, is niet helder, maar in januari 1941 ging Martha werken voor de afdeling Vorming in Den Haag.[97]

Het zal in deze tijd zijn geweest, dat haar pad zich kruiste met dat van Wietske Kooistra. De laatste verklaarde na de oorlog bij haar ondervraging als getuige in de zaak tegen Martha: “In dat jaar [1941] kwam (vermoedelijk door een voor mij onbekende relatie) de door U genoemde, voordien mij onbekende mevrouw M. Staalmeester-Lagerweij, bij mij in pension. Juist was ik lid der N.S.B. geworden. Blijkbaar was zij daarvan op de hoogte Ze drong zich bij mij op en er ontstond een zekere vriendschap tusschen ons. Spoedig was zij met heel mijn doen en laten op de hoogte. Na korten tijd was mijn pension gevuld met geüniformeerde N.S.B.ers. Ook Staalmeester-Lagerweij was N.S.B.ster”. Het

---

[93] Proces Verbaal M. Staalmeester-Lagerweij 25 juni 1946, verhoor 2 juli 1946 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603

[94] Brief afzender waarvan handtekening onleesbaar is aan Martha Staalmeester Lagerweij 15 februari 1941, gevoegd bij Getuigschrift Afdeeling I Personeele Zaken 1732/u NSB 31 October 1940 Zaaimaand in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603

[95] Loe de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel IV*, (‘s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972) p 602- 603

[96] Vragenlijst personeel Nederlandschen Volksdienst en Winterhulp Nederland in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603

[97] Proces Verbaal M. Staalmeester-Lagerweij 25 juni 1946, verhoor 2 juli 1946 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603

contact was volgens de informatie van Wietske op den duur niet echt prettig en we hebben al gezien dat zij haar pension te onrustig vond worden met alle NSB-gasten. Dat ze zelf lid was geworden van de NSB om deze gasten aan te kunnen trekken, noemde ze niet in deze verklaring.[98]

Nadat Wietske “huismoeder” was geworden in “Huize Kerstendal”, werd ze benaderd door Martha met het verzoek daar ook voor haar een betrekking te regelen, hetgeen niet lukte. Volgens Wietske kregen ze daarom ruzie, maar later zocht Martha weer contact. Ze was in dienst bij een kolonel, had het daar heel slecht en Wietske zwichtte voor haar “jammerklachten” en gaf haar in mei 1942 “min of meer clandestien” onderdak. Dit werd haar door het hoofdkwartier van de NSB niet in dank afgenomen, ze werd ontboden en kreeg een schrobbering. Wietske lichtte niet toe waarom dit zo hoog opgenomen werd. Deze kwestie zou een rol gespeeld kunnen hebben in haar latere ontslag als “huismoeder”, maar daar maakt ze zelf geen melding van.[99]

In de tussentijd vertrok Martha uit “Huize Kerstendal” en vervulde onder andere een betrekking als assistent-leidster van het NVD-moedertehuis “Jagtlust” in Epe. In deze tijd onderhielden de twee vrouwen regelmatig telefonisch contact. Het is goed denkbaar dat tijdens één van deze telefoongesprekken Wietske aan Martha vertelde over de aanbieding die ze had gekregen om als verzorgster op te treden voor de Nederlandse boeren in het Oosten. Martha verzocht haar dringend te regelen dat ook zij mee kon gaan en Wietske “had medelijden met haar (daar zij het nergens kon uithouden)”. Ook Martha werd geaccepteerd door “de desbetreffende instanties” en zij zou Wietske vergezellen op haar reis naar Wilna. Wilna was de bestemming in Litouwen die, zoals we in het relaas van Wietske konden lezen, kort voor vertrek werd omgezet in de bestemming Rowno in de Oekraïne.[100]

Op 14 of 15 december 1942 was het zover en vertrokken de twee kameraadskes, samen met 34 boeren kolonisten.[101] Of zij ook werden uitgezwaaid door Rost van Tonningen, zoals een maand daarvoor was gebeurd met twee andere vrouwen toen zij

---

[98] Proces Verbaal M. Staalmeester-Lagerweij 25 juni 1946, getuigenverklaring Wietske Kooistra 2 juli 1946 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603

[99] Ibidem

[100] Ibidem

[101] over de datum bestaat onduidelijkheid: in Proces Verbaal M. Staalmeester-Lagerweij 25 juni 1946 getuigenverklaring Wietske Kooistra 2 juli 1946 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603 wordt 15 december genoemd, in Verslag der werkzaamheden van de Nederlandsche Oost Compagnie N.V. 4e kwartaal 1942 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr 14, wordt 14 december 1942 als datum gegeven

samen met een groep boeren naar de Oekraïne werden uitgezonden, is niet bekend.[102] Bij aankomst in Rowno werd ook Martha tijdelijk geplaatst bij de huishoudelijke dienst tot ze samen met Wietske “te zijner tijd in gelijke functie naar het scholingsbedrijf Waka T vertrekken”.[103]

Anders dan bij Wietske het geval was, lijkt het leven in het Oosten Martha wel te liggen. Volgens de naoorlogse verklaring van Wietske waren de problemen die zij zelf met de Duitsers ondervond, te wijten aan Martha. Martha had “zich in de Oekraïne doen kennen als een zeer fanatiek Nationaal Socialiste, ... zeer eigen met de Duitschers en behandelde de Oekraïnsche bevolking, zooals een vurige Hitleraanhanger dit deed.” Zij en een vriendin die ook uit Nederland kwam, traden “als furie’s op tegen de Oekraïnsche vrouwelijke bevolking”. De verbalisant die deze verklaring noteerde, vond deze uitspraak blijkbaar niet belangrijk genoeg om er over door te vragen, want er werden geen verdere bijzonderheden in het verslag opgenomen.[104]

Wat we wel nog te weten komen, is dat Martha in Rowno secretaresse van de Duitse Graf Grab werd. Wietske dacht ook dat Martha verbindingsofficier was tussen de Duitsers en de Nederlanders in de Oekraïne, waarbij ze alles wat zich bij de Nederlanders afspeelde, overbracht aan de Duitsers. De populariteit van Martha bij de Duitsers zou zelfs zo groot zijn geweest dat er propagandafilms met haar waren opgenomen. Die films had Wietske later in de Cineac met eigen ogen had gezien. Op haar beurt ontkende Martha tijdens haar verhoor na de oorlog al deze beweringen, behalve dan het feit dat ze voor Graf Grab had gewerkt, die afdelingschef was van haar afdeling. Hij werkte volgens haar als Duitser voor de Nederlandse boeren. Ook voelde ze zich nog steeds nationaal socialiste.[105]

Het is natuurlijk goed denkbaar dat Wietske de rol van Martha zwarter afschilderde dan hij in werkelijkheid was, om er zelf beter door te lijken. Haar beschuldiging dat Martha zich als een furie gedroeg werd niet met een feitelijk relaas onderbouwd. We moeten ons echter realiseren dat er voorbeelden bekend zijn van vrouwen die - ondanks dat ze geen kampbewaakster waren of dergelijke posities bekleedden - zich in het Oosten onmenselijk

---

[102] Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant: staats-, handels-, nieuws- en advertentieblad 13-11-1942, Limburgsch Dagblad 14-11-1942 op www.kranten/kb.nl

[103] Verslag der werkzaamheden van de Nederlandsche Oost Compagnie N.V. 4e kwartaal 1942 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr 14

[104] Proces Verbaal M. Staalmeester-Lagerweij 25 juni 1946 getuigenverklaring Wietske Kooistra 2 juli 1946 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603

[105] Proces Verbaal M. Staalmeester-Lagerweij 25 juni 1946 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603

gedroegen. Wendy Lower noemt in haar artikel een voorbeeld van een moeder, die - omdat haar man er op dat moment niet was - vond dat zij dan maar zelf een paar Joodse kinderen om moest brengen. In haar wereld was dat normaal gesproken mannenwerk. De aanpassing van vrouwen, ieder op hun eigen manier, aan een mannenwereld waarin dominantie belangrijk was, zou debet aan zijn aan het onmenselijk gedrag. Verder was de kans om zich te profileren het grootst voor vrouwen in een maatschappij waarbij zij zich tegen buitenstaanders, in dit geval de lokale bevolking, konden afzetten om zoveel mogelijk op gelijke hoogte te komen als de mannen.[106]

In ieder geval is het aannemelijk dat Martha zich in het Oosten een positie van enige statuur wist te verwerven. Ze bleef er geruime tijd en trad onder meer op als contactpersoon tussen de uitgezonden boeren en het kantoor in Den Haag. Zo verzocht een boer, wiens kist met spullen kapot in Rowno was aangekomen, haar in Den Haag te melden dat hij daardoor laarzen en ondergoed was kwijtgeraakt.[107]

In april 1943 leek zij een rol te spelen in een “intrige” om schoolleider De Raadt weg te krijgen uit de Oekraïne. Samen met Graf Grab had ze een onderhoud met Jan van Barneveld, waarbij bleek dat “zowel hij [Graf Grab], als mevrouw Staalmeester” van mening waren dat de vrees voor de partizanen te veel was geworden voor De Raadt.[108]

Ir H. van Hees, referent voor E.u.L. te Rowno, schreef een reisverslag over de periode 9 tot 20 mei 1943, dat bedoeld was voor de directeur van de NOC in Den Haag.[109] Daarin beschreef hij zijn wederwaardigheden op een manier die aan een dagboek in telegramstijl doet denken. Zo noteerde hij op 9 mei dat hij was afgereisd en dat hij in Berlijn had overnacht in het befaamde Hotel Adlon.[110] Op 12 mei kwam hij in Rowno aan en op 15 mei had hij “met de heer Boom zaak Krankenkasse verder besproken; ‘s-middags met kamske Lagerweij bezoek gebracht aan A. de Swart op tuinderij Horodok 8 km van

---

[106] Harvey, *Women and the Nazi East* pp 3 - 9, pp 152 - 175, pp 167 - 172, 177 - 180; Lower, “Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice, 1949-1963”, *Holocaust and Genocide Studies,* vol 24 (2010), pp 64 - 71

[107] Verslag van reis en bevindingen van 12 mei 1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 332

[108] Verslag bezoek Skwira en Usin 4 April - 24 April 1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 599; brief H. van Hees aan M.M. Rost van Tonningen 8 Juli 1944 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 600; Reisverslag over de periode 9 tot 20 mei 1943 Ir H. van Hees, referent voor E.u.L. te Rowno voor de directeur van de NOC in Den Haag in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 1011. Van Hees staat ook bekend als vertegenwoordiger van de NOC in Rowno. De betekenis van E.u.L. heb ik niet kunnen achterhalen. wel is duidelijk dat Van Hees alleen voor de landbouwinzet werd uitgezonden.

[109] Reisverslag over de periode 9 tot 20 mei 1943 Ir H. van Hees, referent voor E.u.L. te Rowno voor de directeur van de NOC in Den Haag in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 1011.

[110] zie voor betekenis Hotel Adlon gedurende Tweede Wereldoorlog: Barnouw, *Oostboeren,* p. 37 - 38

Rowno, de S. ons met de brik gehaald, maakt het uitstekend". Volgens zijn aantekeningen bezochten "kamske Lagerweij" en hij de dag daarna te voet de tuinderij Novy Dwor, die op 4 km afstand van Rowno lag.[111]

In een brief van juli 1943 aan genoemde directie schreef hij nog genoeg werk te hebben, vooral omdat "Graf Grab en kamske Lagerweij met verlof zijn en mij verzocht is op het L.B.G.U. kantoor de zaken voor onze boeren waar te nemen . . .".[112]

Uit zijn verslag blijkt ook dat er nog lang geen orde op zaken was gesteld in het opleidingscentrum in Rogatschew. Integendeel, sinds de onplezierige ervaring van Wietske, was de school overvallen door partizanen. De Nederlanders die zich op dat moment in het schoolgebouw bevonden, hadden de keuze zich over te geven of te vechten en die keuze was niet moeilijk geweest. Strietman, die na het vertrek van De Raadt tot schoolleider was gepromoveerd, had verslag uitgebracht over zijn gesprek met de aanvoerder van de partisanen "... wij zijn ingesloten als ratten in de val, naar mijn meening kunnen wij ons het beste overgeven, want dat is naar zeggen van den partisanenaanvoerder de eenige mogelijkheid om ons leven te redden."[113] Iedereen had het er dan ook levend afgebracht, maar wel werden alle Nederlandse boeren die bij deze overval in de school in Rogatschew aanwezig waren enige tijd later gevangen genomen door de SD. Dit gold voor hen die nog in de Oekraïne waren, maar ook voor diegenen die terug waren gekeerd naar Nederland. Strietman, die bij de eerste groep hoorde, werd samen met zijn mannen gedwongen de SS-opleiding in Hegewald/Shitomir te volgen als voorwaarde voor hun vrijlating. De reden voor deze strenge maatregel zou zijn dat de boeren niet alleen - "al dan niet onder dwang" - hun wapens hadden afgegeven, maar dat ze ook gevraagd zouden hebben "geef ons als-je-blieft nog een beetje wodka!". Onder aan het verslag waarin Van Hees dit vermeldde, stond een correctie: "Kamske Lagerweij deelde als ooggetuige mede, dat deze lezing onjuist is. Bij vertrek der partisanen gaven enkele bendeleden aan de mannen flesschen terug. Hierom is echter niet gevraagd. Een fout blijft, dat zij dit hebben aangenomen."[114]

Van Hees had er dus geen probleem mee de mening van Martha in zijn verslag te vermelden. Ook kunnen we concluderen dat een confrontatie met partizanen niet

---

[111] Reisverslag over de periode 9 tot 20 mei 1943 Ir H. van Hees, referent voor E.u.L. te Rowno voor de directeur van de NOC in Den Haag in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 1011.

[112] Brief Ir Van Hees aan Nederlandsche Oost Compagnie 2 juli 1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 1011

[113] Verklaring 20 augustus 1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 84

[114] Verslag bespreking 10 augustus 1943 Ir Van Hees met Sonderbeauftragte en de plv leiders van de Hauptabteilung Allgemeine Betriebe der LBGU, in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 84

voldoende was om Martha terug te laten keren uit het Oosten. Gedurende haar verlof dat volgde, reisde ze met een document dat Graf Grab voor haar geregeld had, aangezien haar persoonsbewijs bij de overval door de partizanen gestolen was.[115] Van haar officiële werkgever, de LBGU, ontving ze een schadevergoeding voor de goederen die ze kwijt was geraakt.[116]

In september 1943 bracht Jan van Barneveld weer een bezoek aan de Oekraïne en weer kwam Martha in zijn reisverslag voor. Hij had haar opgedragen een compilatie te maken van de gegevens uit verschillende rapporten over “geslaagde en minder geslaagde” boeren. Ir Van Hees zou deze samenvatting vervolgens naar de heer Doeks in Berlijn sturen en Van Barneveld zelf zou op de terugreis met Doeks overleggen over een te volgen strategie. Dit paste in de discussie die er binnen de NOC werd gevoerd over de beste manier om te zorgen dat er alleen gekwalificeerde arbeidskrachten naar het Oosten gestuurd werden.[117]

Het vertrouwelijke rapport dat Martha vervolgens samenstelde, was zelfverzekerd van toon.[118] Ze gaf onomwonden haar mening over de groepen die in de Oekraïne aankwamen: “Bij de volgende groepen bleek steeds meer, dat niet de juiste mannen gekozen waren voor de uitzending naar hier. Men heeft meer naar de quantiteit dan naar de qualiteit gekeken, hetgeen zich natuurlijk merkbaar wreekte.” Ondanks “eenige goede elementen” die trachtten het moreel hoog te houden, waren er ook mensen die - al voordat ze goed en wel ingezet waren - terug wilden naar Nederland, omdat ze het in de Oekraïne te onveilig vonden vanwege de partizanen. Toegegeven, het was voor de eerste groepen die aangekomen waren ook makkelijker geweest omdat er toen nog geen gevaar van de zijde van de partizanen dreigde. Sinds april was er veel onrust in de omgeving, hetgeen culmineerde in de overval op de school op 11 juni.

Aandacht werd door Martha ook besteed aan de bejegening door de Duitsers, die de Nederlanders niet als gelijken wilden behandelen, terwijl gezegd was dat dit wel zou gebeuren. Er waren veel klachten van “mensschen die als een eenigszins beter soort inheemschen behandeld werden en b.v. door een *Kreislandwirt* uitbesteed waren bij de Oekraïners, omdat hij hen niet in zijn huis wenschte te herbergen”. Blijkbaar stoorde het

---

[115] Bescheinigung 25 juni 1943 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603

[116] Brief Sociale Zaken NOC Den Haag aan Rowno 5 januari 1944 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 84

[117] Afschrift reisverslag October 1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 84

[118] Afschrift rapport M. Staalmeester-Lagerweij over den Nederlandschen Boereninzet in de Oekraïne groepen 1 t/m 11 14 oktober 1943 in in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 84

haar niet dat “inheenschen” anders werden behandeld. Een deel van de problemen was aan een gebrek aan wederzijds begrip te wijten, waarbij “de weinige militaire houding van onze boeren ook een groote rol speelt. Daarom is het zoo dringend noodig dat zij voor zij hier heen komen op dit gebied geschoold worden, hetgeen dan thans in Hoofddorp geschiedt”. De school in Hoofddorp was naar zij vernomen had streng, maar bood wel een goede voorbereiding op wat de mensen te wachten stond.

Deze mening werd overigens niet door Rauter gedeeld, die de school niet wilde erkennen. Het was dan ook de bedoeling de opleiding in Hoofddorp op te heffen en over te brengen naar Kamp Ommen.[119] Dit liep op niets uit, waarschijnlijk vanwege de zeer ongunstige naam en faam van dat kamp.[120]

Voor de plaatselijke opleiding in Rowno had Martha geen goed woord over. Een paar weken na de overval was Rogatschew uitgebrand. Er was geen alternatief schoolgebouw gevonden, de omgeving was nog steeds onrustig vanwege de vele overvallen van partizanen op staatsgoederen en de “Hauptabteilung Allgemeine Betreibe (sic) der LBGU waar onze Holländereinsatz ondergebracht is”, had veel te weinig oog voor de problemen. Martha pleitte ervoor de “Holländereinsatz” zelfstandig te maken, aangezien ze het idee kreeg “alsof de geheele inzet hier niet graag gezien wordt, hoeveel moeite men zich in Berlijn ook geeft om den inzet te doen slagen.” Als de Nederlanders zelf de leiding over de scholing zouden hebben, net als in Litouwen, dan zou het volgens haar een stuk beter gaan. Ze brak een lans voor Graf Grab die zoals iedereen wist “een open oog heeft voor de moeilijkheden van den inzet en zich ook zeer voor de Hollanders interesseert”. Hij vormde een gunstige uitzondering op andere Duitsers, ook omdat hij de Nederlandse taal sprak. Aan het einde van het rapport verwoordde ze nog haar conclusie. “Mijn persoonlijke indruk is, dat de inzet niet slagen zal op den duur, wanneer deze op de wijze voortgaat, als sedert dezen zomer het geval is.”

Ze zag wel een rol voor zichzelf weggelegd, maar dan moest de situatie wel verbeteren: “Ik wil gaarne mijn medewerking blijven verleenen, want ik geloof, dat het noodig is, dat er iemand hier is, die contact heeft met onze boeren, die verspreid zitten in dit groote land, doch ik vrees, dat indien men op deze wijze verder gaat er voor mij weinig mogelijkheden meer zullen zijn op den duur. Het zou mij erg spijten, want ik heb mij voor dit werk geheel ingezet en weet ook zeker, dat het voor de menschen hier goed is, dat er iemand bij de LBGU voor hun belangen opkomt.”

---

[119] Notities nav onderhoud 14 september 1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 84

[120] Barnouw, *Rost van Tonningen*, p 119

Martha eindigde met de mededeling dat ze de door haar aanbevolen boeren op de bijgevoegde lijst met een rood kruis had aangegeven, tekende de brief en bedacht waarschijnlijk dat ze nog iets belangrijks te melden had en wel over de gebrekkige bewapening van de mannen. Dus voegde ze een stukje aan de brief toe waaruit duidelijk werd dat pistolen met ontoereikende munitie en Franse karabijnen in haar ogen geen genade konden vinden, te meer omdat de mannen vaak alleen op een “Stützpunkt” zaten. Dit was ook het geval geweest met een zekere Pieterse, die op een ongelukkige wijze aan zijn einde was gekomen in een kelder tijdens een treffen met partizanen. “Had hij een machinepistool of een Russische Zehn-Schuss geweer gehad, dan had hij met voldoende munitie er waarschijnlijk het leven afgebracht ... wie heeft de verantwoordelijkheid hiervoor te dragen, dit is toch een zeer ernstige aangelegenheid.” Over dezelfde Pieterse schreef Van Barneveld in zijn verslag: “... zoo was het einde van dezen moedigen jongen gebrek aan munitie. Strietman verdedigde zich niet en werd gearresteerd, Pieterse vocht, maar had geen patronen: wie wordt daarvoor gearresteerd?”

De verspreiding van de boeren over het gehele gebied van de Oekraïne en het gebrek aan krijgshaftigheid van de Nederlanders was een heikel punt dat in augustus 1943 ook al door Van Hees met de plaatsvervangende leiders van de “Hauptabteilung Allgemeine Betreibe der LBGU” was besproken. De conclusie was dat het beter zou zijn de Nederlandse boeren vanwege hun gebrekkige militaire kwaliteiten te lokaliseren in rustige gebieden, maar dat dit niet mogelijk was vanwege het verzet hiertegen van zowel Rost van Tonningen als Roskam. Die twee heren waren van mening dat de Nederlanders in niets voor de Duitsers hoefden onder te doen.[121]

Wat het niet onderdoen voor de Duitsers in kon houden, werd door Van Barneveld beschreven in zijn eerdergenoemde verslag uit september, waarbij hij melding maakt van zijn bezoek aan Thoriwka, de plaats waar de staf van de LBGU Kiev na evacuatie was ondergebracht en waar De Rooy inmiddels terecht was gekomen. Het was behelpen in het onderkomen, maar dat kon Van Barneveld begrijpen aangezien het oorlog was. Het personeel was te beroerd om op het land te werken en daar moest een einde aan gemaakt worden. Geheel in lijn met de heersende visie binnen de NSB was gezag daarbij heel belangrijk en zwakheid uit den boze.[122] “Zoo gingen De Rooy, de Nederlandsche Stützpunktführer Roosjens en een Duitsche Oberleiter er ‘s morgens den 7den October op af om in een dorp, waar deze drie menschen de arbeiders van betrokken, een man of tien

---

[121] Verslag bespreking 10 augustus 1943 Ir Van Hees met Sonderbeauftragte en plv leiders van de Hauptabteilung Allgemeine Betriebe der LBGU, in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 84

[122] zie voor opvatting NSB over gezag: Van der Heijden, *Grijs verleden,* p 197

te vangen en dood te schieten, om de andere te bewegen weer te gaan werken. Zeven man hebben ze gevangen, de anderen waren niet meer te vinden. ... Nu rekenen ze, dat de overigen uit broodnood gaan werken. In de omgeving van dat dorp was plm. 25% van de oogst gestolen. Zoo zag ik dan de Oberleiter met het geweer aan den schouder, rustig als altijd, vertrekken, alsof er hazen geschoten moeten worden in plaats van mensen. ... Het is interessant al die dingen mede te maken, waardoor je er begrip voor krijgt, dat onze boeren harde kerels worden, die zich in alle omstandigheden weten te redden. ... Meest zijn de lui verbaasd, als ze dan hooren met Nederlanders te doen te hebben". Hij leek hierdoor prettig getroffen.[123] Zowel De Rooy als Roosjens waren door Staalmeester Lagerweij op haar lijst voorzien van een rood kruis. Het rode kruis dat "aanbevolen" betekende.

Er zou verder weinig van welke plannen dan ook voor de school in Rowno terecht komen. In oktober werd de verjaardag van Kameraad Stevens, eigenaar van een zelfstandige bouwonderneming in Rowno, nog gevierd. Bij die gelegenheid gingen Van Hees, Ir. van Doorn en kamske Lagerweij bij de jarige eten. In december 1943 meldde Van Hees in zijn notities dat er overleg was geweest hoe het verlof van kamske Lagerweij op te vangen, maar uit de aantekeningen die daarop volgden, blijkt dat de situatie steeds nijpender werd. In oudejaarsnacht werd Stevens door de Gebietskommissar Rowno opgedragen met zijn bedrijf de stad te verlaten. Van Hees hield zich bezig met het inpakken van goederen en het regelen van papieren en wagons. Enkele dagen later werd de inheemse bevolking van de stad opgeroepen zich de volgende dag voor de afreis te melden. Twee dagen daarna, op 14 januari 1944, verliet Van Hees samen met de nog achtergebleven Nederlanders - waaronder kamske Lagerweij - Rowno om via Dresden naar Nederland te reizen.[124]

Wat er tussen die tijd en 1 juni gebeurde, is niet duidelijk geworden in dit onderzoek, maar per de laatste datum werd Martha door de LBGU ontslagen.[125]

Vergeleken met Wietske Kooistra lijkt Martha Staalmeester Lagerweij aan de andere kant van het NSB-spectrum te staan. Ze was al vroeg overtuigd lid van de NSB, had ook nooit bedankt voor het lidmaatschap, was voorstandster van het Hitlerregime en voelde zich

---

[123] zie voor mechanisme hard optreden in Duitse context ook Harvey, *Women and the Nazi East,* pp 2 - 9

[124] Verslag werkzaamheden Ir Van Hees - Rowno (ongedateerd, geen adressering, verslag loopt van 15 oktober 1942 tot 14 januari 1943) in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 1011 NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 1011

[125] Brief Ir Van Hees aan M. Staalmeester Lagerweij 25 oktober 1944

dusdanig thuis in het Oosten dat ze pas terug kwam toen Rowno geëvacueerd werd. Uit haar uitlatingen is op te merken dat ze het niet vreemd vond dat “inheemschen” anders behandeld werden dan Duitsers en Nederlanders. Wel was ze verontwaardigd dat Nederlanders bij Duitsers werden achtergesteld. Ik vind het aannemelijk dat ze vanwege haar contacten met de kolonisten op de hoogte was van de maatregelen die sommigen troffen om arbeiders aan het werk te krijgen. Gezien haar positieve classificatie van de desbetreffende boeren, konden die maatregelen haar goedkeuring wegdragen. Het lijkt erop dat ze zich niet veel aantrok van misbruik van drank en onheus gedrag jegens vrouwen. Ze beperkte zich in haar rapportage niet tot typisch vrouwelijke onderwerpen als zorg, maar vond het ook op haar weg liggen in een officieel rapport het beveiligingsbeleid te bekritiseren en haar mening over de bewapening van de kolonisten te geven.

Ik heb geen stukken gevonden die licht kunnen werpen op de aantijging van Wietske dat Martha zich als een furie gedroeg, maar het lijkt me gezien het bovenstaande niet ondenkbaar. In ieder geval is het duidelijk dat hier sprake is van een overtuigd nationaal-socialiste, hetgeen Martha overigens tijdens haar verhoor na de oorlog toegaf. Haar gedrag werd in een briefje omschreven: “gedurende den oorlog al datgene gedaan, wat er gezien haar leeftijd fout gedaan kon worden. uitgezonderd verraad.”[126] Ze was toen 60 jaar. Dat was aanmerkelijk ouder dan de laatste vrouw die ten tonele gevoerd zal worden. Anna Berger - van den Brink was 34 toen ze met haar man naar Litouwen reisde om daar de zaken van de NOC te behartigen.

Gevreesde vrouw in tranen

Wie was de vrouw die naar eigen zeggen in tranen uitbarstte toen ze in maart 1944 de brieven las van de directeur van het hoofdkantoor van de NOC in Den Haag?[127] Anna S. van den Brink werd in 1909 in Haarlem geboren en doorliep daar met goed gevolg het Gemeentelijk Lyceum. Meteen na haar eindexamen H.B.S. ging ze werken als secretaresse op de afdeling octrooien van de N.V. Philips Gloeilampenfabrieken. Omstreeks 1930 nam ze ontslag en kreeg ze een nieuwe functie bij N.V. v/h André de la Porte & Co, een technisch im- en exportbedrijf, waar ze bleef tot ze stopte met werken

[126] Notitie Parket 5311 29 augustus 1946 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 109603

[127] Brief Berger - van den Brink aan NOC 25 maart 1944 3/16 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374

vanwege haar huwelijk met Lodewijk Berger in 1937. Inmiddels was ze binnen het bedrijf opgeklommen tot privé-secretaresse van de directie.[128]

In februari 1943 solliciteerde ze naar aanleiding van een advertentie in *De Telegraaf* naar de functie van secretaresse bij de NOC.[129] Haar motivatie om weer te gaan werken, is onduidelijk. Ze werd aangenomen, ondanks dat ze slechts symphatiserend lid van NSB was. Haar man was in eerste instantie afgewezen door de NOC omdat hij geen NSB-lid was, maar werd later toch aangenomen.[130] Het sprak wellicht in het voordeel van Anna dat ze de Duitse taal in woord en geschrift goed beheerste en dat ze veel ervaring had met technische correspondentie en vertalingen. Verder was ze in het bezit van diploma's typen en stenografie Nederlands en de moderne talen.[131] Het is ook mogelijk dat in de tijd van haar sollicitatie de NOC haar maatstaven al wat naar beneden had bijgesteld, aangezien het niet makkelijk bleek mensen te werven.[132] Dit kan ook de reden zijn dat haar man alsnog werd aangenomen.

Hoe het ook zij, in het voorjaar van 1943 vertrok ze samen met hem naar Wilna in Litouwen. Hij was daar vertegenwoordiger van de NOC en het bleek dat Anna meer dan haar steentje bijdroeg. Al in de zomer van 1943 nam zij de zaken in Kauen en Wilna waar, toen haar man op oriëntatiereis ging naar Duitsland en Nederland. Onderwerp van de oriëntatie waren nieuwe typen turfmachines die van pas konden komen in het kader van een op te zetten "Torfgenossenschaft". Tijdens deze reis deed Berger met zijn gezelschap het veen Didysis Raistat aan bij Palomonas. Ze werden ontvangen door de technisch leider, de heer Slagter, die door Berger in zijn verslag werd omschreven als "een hoogst onsympathiek heer", die geassisteerd werd door twee neven die naar de naam Brands luisterden. Slagter verwelkomde Berger en zijn gezelschap met de mededeling dat het niet zo goed ging en dat ze "ook al een doode hadden liggen." Tot grote opluchting van de bezoekers bleek dit slechts om een Oekraïner te gaan en niet om één der beide neven Brands. De onfortuinlijke Oekraïner had blijkbaar 's nachts om het verblijf van de Nederlanders gelopen op zoek naar hun Russische verzorgster. Slagter was gealarmeerd

---

[128] Sollicitatiebrief Berger - van den Brink aan NOC 1 februari 1943 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 107430

[129] Ibidem

[130] Proces Verbaal L. Berger 29 oktober 1948 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374

[131] Sollicitatiebrief Berger - van den Brink aan NOC 1 februari 1943 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 107430

[132] Barnouw, *Oostboeren,* p 49 - 50

met de mededeling dat er zich meerdere “Russen” in de buurt van het gebouw zouden bevinden. Hij had zonder aarzelen dwars door het raam heen geschoten, had de man geraakt en had een tweede en fataal schot gelost toen de gewonde zich probeerde op te richten. Berger kon het standpunt van de Kriminalpolizei billijken dat de Oekraïner ‘s nachts niets bij de Nederlanders te zoeken had. Toch vond hij dat er veel te snel geschoten was. Niet zozeer de dood van de Oekraïner als wel het gebrek aan zelfbeheersing bij de Nederlanders was het voorwerp van zijn verontwaardiging. Hij weidde uit over hun houding als “verschrikte wezels”.[133]

Kort hierna bleek Anna - net als hij - over een kritische blik en een scherpe pen te beschikken. In haar rapport van 27 juni deed zij verslag van het onderhoud dat ze vier dagen daarvoor voerde met Slagter tijdens de afwezigheid van haar man. Zij had Slagter in Kauen aan haar “sponde” ontvangen, waar hij kwam klagen over de lafheid van de neven Brands. “Jammer voor Slagter was ik ondanks mijn ziekte toch wel eenigszins georiënteerd ...” en zij verzocht hem aan de neven over te brengen dat hun manier van optreden als dienstweigering gezien werd. In hetzelfde verslag beschreef ze het veen waar Slagter technisch leider was als prachtig “met electrisch aangedreven turfpersen en een uitstekende smalspoorverbinding met de trein”, dergelijke omstandigheden zou ze ook graag in Baltoje Voke zien. Zelfs in Didysis Raistas werd echter vrijwel geen turf geproduceerd en dat lag aan de Litouwse directie die op allerlei manieren probeerde de Nederlanders te dwarsbomen. De Litouwers vonden het geen probleem de kosten zo hoog mogelijk op te laten lopen. Zo konden de neven Brands op kosten van het bedrijf in Kauen overnachten, omdat ze niet meer op het veen durfden te slapen. Het andere alternatief, namelijk het slapen “tusschen de inheemsche arbeiders ... waartegen Slagter uit prestige-overwegingen terecht bezwaar maakte” wees Anna ook af.[134]

Personele zaken bleven een bron van zorg, maar er werd door Anna niets vermeld over de Joden die werkten op Baltoje Voke. Geen letter schreef ze over het ghetto in Wilna of over executies van Joden in Paniriai, terwijl Baltoje Voke zo dicht bij deze plaatsen lag dat het niet waarschijnlijk is dat ze daar niet vanaf geweten heeft.[135] Ook over de wegvoering van de Joden uit Baltoje Voke zelf, ongeveer ten tijde van haar verslag, is in haar brieven uit die tijd niets te lezen.

---

[133] Vertrouwelijk, rapport no. 6, Afd. Industrie en Verkeer 27 Juni 1943 van Ir L. Berger w.i. over zijn bezoek aan het veen Didysis Raistat bij Palamonas op 22 Juni 1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 1025

[134] Rapport no. 7 Afd. Industrie en Verkeer 27 Juni 1943 van A.S. Berger - van den Brink over haar onderhoud met de bedrijfsleider van Didysis Raistas op 23 Juni 1943 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 1025

[135] meer hierover zal te lezen zijn in het nog te publiceren artikel van Geraldien von Frijtag Drabbe Kunzel

Herhaaldelijk gaven zij en haar man wel te kennen behoefte te hebben aan goede administratieve krachten. Ze voelden zich niet begrepen door het hoofdkantoor in Den Haag en beklaagden zich daarover bij herhaling in lange - en in het geval van Berger bij voorkeur “geheime” - brieven waarin allerlei mensen van allerlei zaken werden beschuldigd.[136]

Op 1 maart 1944 vroeg Anna het hoofdkantoor in Den Haag te zorgen voor een prima stenotypiste, een prima administratieve kracht met goede boekhoudkundige kennis en een flinke opgewekte huishoudster met behoorlijke kennis van de Duitse taal. Van de functionarissen werd een behoorlijke mate van flexibiliteit verwacht, de stenotypiste moest ook in staat zijn zonodig maaltijden te bereiden, de boekhouder moest kachels kunnen stoken en de huishoudster moest er niet tegenop zien ook de boodschappen te doen. Het betrof kortom zeer afwisselende, interessante functies. De boekhouder die op Wilna werkzaam was, moest terug naar Holland omdat hij ongelukkig genoeg zijn kunstoog had laten vallen en “men hem er hier geen wil geven”. In een PS voegde ze aan de brief toe: “Door Ir Wessels werd ons mw. Staalmeester Lagerweij, die op Waka T haar inzet afwacht, aangeboden, zij kan echter niet stenografeeren en ‘houdt niet van tikken’. U begrijpt dat wij ons veroorloofd hebben, van dit royale aanbod geen gebruik te maken. Was deze dame overigens vroeger niet werkzaam in de Ukraïne samen met mw. van der Kolk-Kooistra?”[137] Afgezien van het feit dat deze omschrijving wat vreemd overkomt, aangezien Martha in Rowno een bruikbare kracht was, geeft dit naschrift aan dat Anna op de hoogte was dat Martha en Wietske in Rowno werkzaam geweest waren.

Inmiddels was ook de beveiliging een probleem. Half maart 1944 schreef Berger dat de omgeving van Wilna erg gevaarlijk was geworden. Hij noemde hier wel de Joden: “zooals u weet, bevinden zich hier in de omtrek alle mogelijke soorten Partisanen en bandieten (Litauers, Polen, Witrussen, Bolsjewiken en last not least (sic) Joden), die elkaar ook onderling heftig bestrijden.” Dit behoefde aandacht, ook omdat er op korte termijn twee vrouwen op Baltoje Voke zouden komen. Hij riep op tot betere beveiliging “Wij zetten ons geheel in, zijn als het moet bereid ons leven te geven, maar wij hebben geen zelfmoordplannen! Wij zijn toch Nieuwlichters, menschen van de Nieuwe Orde en onze nationaalsocialistische regeering zal toch niet toestaan, dat haar pioniers in het Oosten even slecht worden behandeld als onze pioniers in Zuid-afrika (sic) ten tijde van het

---

[136] zie voor een dergelijke “geheime” brief bijvoorbeeld brief Ir Berger aan de NOC 23 maart 1944 geheim nr 3/12 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374

[137] Brief van A.S. Berger - van den Brink aan de NOC van 1 maart 1944 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374

kapitalistische stelsel!”[138] Rost van Tonningen verzocht Rauter om extra bewapening, hetgeen geweigerd werd.[139] Het is niet duidelijk of Berger besefte dat de NOC Den Haag actie had ondernomen. De beveiliging bleef tekort schieten en Baltoje Voke werd eind maart overvallen. Ook daarna vergaten sommigen hun karabijnen uit het hotel mee te nemen als ze naar Baltoje Voke kwamen “vergeten, eenvoudig vergeten”.[140]

De vrouw die secretariële ondersteuning zou bieden, hield het overigens maar twee in plaats van vier maanden uit in Wilna. Het breekpunt was het in haar ogen te lage salarisaanbod dat Berger had gedaan.[141] Zo werd het tekort aan secretariële ondersteuning steeds groter in Wilna en Den Haag wilde dat blijkbaar niet inzien. Erger nog, er werd blijkbaar aan het kantoor Wilna geschreven dat “volgens decreet” geen vrouwen meer naar het Oosten gezonden mochten worden. In zijn antwoord aan de NOC schreef Berger de zaak meteen opgenomen te hebben met de “Gebietskommissar Wilna-Land” die hem verzekerde dat hij niets van een dergelijke verordering afwist “volgens hetwelk het verboden zou zijn, dat vrouwen in het algemeen en Nederlandsche vrouwen in het bizonder naar het Oosten gingen. Voor Duitsche vrouwen geldt dit in ieder geval niet.” De gevolgen van een dergelijke regeling werden door Berger nog eens op een rijtje gezet. Een bekwame turfspecialist zou onder geen beding naar Litouwen terugkeren als zijn vrouw niet mee mocht en Berger zelf en zijn vrouw zouden het op moeten geven. “Ondanks uw niet zeer geapprecieerde hatelijkheid over het feit, dat wij zoveel tijd hebben, daar wij lange brieven kunnen schrijven, neem ik aan dat u inziet dat het zoo niet langer gaat en dat de gezondheid van mevr. Berger ermede gemoeid is. Daar ik niet weet hoe ik het hier zonder haar klaar moet spelen (ik zie mij verplicht haar uiterlijk per 1 Mei naar huis te sturen, als niet ten spoedigste assistentie komt) zal ik dan ook moeten gaan en worden u, de heeren Rost van Tonningen en Rambonnet, - misschien met de zeer gewaardeerde medewerking van den heer Tummers - verzocht zelf de leiding van Baltoje Voke op zich te nemen.[142]

---

[138] Brief Ir Berger aan de NOC 14 maart 1944 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374

[139] Brief van M.M. Rost van Tonningen aan H.A. Rauter 23 maart 1944 en brief H.A. Rauter aan M.M. Rost van Tonningen 3 april 1944 in *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen II*

[140] Brief Ir Berger aan NOC Den Haag 30 maart 1944 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374

[141] Brief Ir Berger aan NOC Den Haag 1 juni 1944 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374

[142] Brief Ir Berger aan de NOC 17 maart 1944 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374

Een kleine maand later werden tot frustratie van de Bergers wel vrouwen aangeboden in Kauen, terwijl zij iemand in Wilna nodig hadden. Uit een brief van Berger blijkt dat het zelfs zo gortig werd dat een vrouw die zich bij de afdeling Uitzending had aangemeld, door twee heren van die afdeling naar huis gestuurd werd. Als oud-werkneemster van de Werkdienst Holland was de afgewezen vrouw echter op de hoogte van het functioneren van de NOC. Ze had zich daarom alsnog bij een zekere heer Janssen aangemeld, die gezorgd had dat ze naar Riga werd uitgezonden. Een andere vrouw was maar op eigen gelegenheid naar Kauen vertrokken toen ze van dezelfde heer Janssen te horen had gekregen dat de NOC in het Oosten geen dames nodig had. Gelukkig maar, want "... het moet een zeer goede kracht zijn".[143]

Tot overmaat van ramp was er een schrijven van Tummers uit Den Haag gearriveerd, waarin stond dat Anna geen daggeld zou krijgen.[144] Dit was voor Berger onverteerbaar "Ik heb de stellige overtuiging en met mij vele anderen, dat mijn vrouw harder werkt dan eenige vrouw in het Oosten en vele malen meer presteert dan menige man, om bijv. man en paard te noemen ..." waarna hij een aantal namen liet vallen. Hij verweet Den Haag ook dat zijn vrouw slechts mondelinge toezeggingen had gekregen en ondanks herhaald verzoek nog steeds geen contract had.[145]

De toon van de wederzijdse brieven werd steeds scherper en ook Anna liet zich niet onbetuigd. Ze schreef Krantz dat ze zijn brief aan haar man achter zou houden totdat ze antwoord van Krantz gekregen zou hebben op een brief die zij hem had gestuurd. Ze behield zich verder het recht voor ook andere brieven achter te houden die ze niet geschikt achtte voor haar man, aangezien hij er maar prikkelbaar van zou worden en weer geheime brieven terug zou gaan sturen. Het is in deze brief dat zij schreef "Hebt u er zich wel eens rekenschap van gegeven hoe ontzettend moeilijke positie ik hier heb. Toen ik donderdag- en gisteravond de post binnenkreeg, heb ik zitten huilen. Ja, mijnheer Krantz, de meest gevreesde Hollandsche vrouw van heel Litauen, was in tranen over zooveel wanbegrip uit Den Haag." Ze vervolgde met de stelling dat haar functie wel heel anders was dan aan haar was voorgespiegeld. "Ik moet mannen, die veel ouder zijn dan ik, instrueeren en terechtwijzen. Helaas kan dat doorgaans niet op zachtzinnige wijze, speciaal in het Oosten. Daar moet meestal "rücksichtslos" worden opgetreden. Denkt u

---

[143] Brief Ir Berger aan de NOC 20 april 1944 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374

[144] Brief Tummers aan Berger 12 februari 1944 in NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 1025

[145] Brief Ir Berger aan de NOC 23 maart 1944 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374

niet dat ik dat prettig vind of dat zulks mij bevredigt". Haar man had het ook moeilijk met de situatie, ook al had hij gelukkig begrip voor haar. "Het zou veel gezelliger voor mijn man en mij zijn, als ik mij tegen het eten kon verkleeden en 's avonds mijn man uit de dagelijksche beslommeringen kon halen door hem prettig bezig te houden." Daarvoor was ze echter na een dag hard werken te moe en nu was het te laat, omdat er geen vrouwen meer gestuurd mochten worden. Blijkbaar was het decreet toch van kracht geworden. De litanie ging nog even verder waarbij ze opmerkte dat "mijn positie als medewerkster en als vrouw uiterst moeilijk" was, maar dat ze niet van plan was haar huwelijk door de NOC te laten verstoren. Tenslotte dreigde ze met haar ontslag.[146]

Den Haag was niet onder de indruk. Krantz schreef Berger een briefje waarin hij een echtpaar, dat belangeloos met de vissers naar het Oosten was gegaan en dat alleen een onkostenvergoeding kreeg, aan hen tot voorbeeld stelde: "bescheiden, flinke, werkelijk idealistische pionieren ons eeresaluut! Ook het Uwe. Exemplum docet."[147]

Het liep er op uit dat Anna, evenals haar man, in de zomer van 1944 werd ontslagen. Ze liet de NOC achter zich en omstreeks Dolle Dinsdag vertrok ze vrijwillig met hem - of hij met haar - naar Duitsland. Ze kreeg daar een functie als leidinggevende op een machinefabriek in de buurt van Stuttgart, waar hij na bemiddeling van het arbeidsbureau in Bussum ook in dienst was getreden.[148] Degene die Anna na de oorlog verhoorde, vond haar iemand die altijd op eigen voordeel uit was. Zo was ze aanvankelijk ook alleen sympathiserend lid van de NSB en had ze zichzelf en haar man pas omstreeks mei 1944 als regulier lid opgegeven.[149] Dat vind ik echter rijkelijk laat, ook voor iemand die uit opportunisme handelde.

Uit de gegevens die over Anna bekend zijn, komt het beeld naar voren van een vrouw die zich door niets en niemand de wet voor wilde laten schrijven. Het lijkt me zeer onwaarschijnlijk dat zij - als de omstandigheden anders geweest waren - zich louter en alleen aan haar man gewijd zou hebben. Ze voelde zich duidelijk beter dan de inheemse bevolking, koketteerde met het feit dat ze de meest gevreesde vrouw in Litouwen was en

---

[146] Brief Berger - van den Brink aan de NOC 25 maart 1944 3/16 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374 NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374

[147] Brief NOC aan Berger 23 maart 1944 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374

[148] Proces Verbaal verhoor Ir Berger 29 October 1948 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 94374; brief NOC aan Berger - van den Brink 13 juli 1944 en overzicht dossier no 16300 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 107430

[149] Overzicht dossier no 16300 in NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging 2.09.09, inv.nr. 107430

zag er blijkbaar geen been in om “rücksichtslos” op te treden, aangezien dat nu eenmaal nodig was bij het soort mensen dat je in het Oosten aantrof. Aan de wegvoering, vervolging en executie van Joden in haar nabije omgeving werd geen woord door haar gewijd. Echt idealisme sprak niet uit haar brieven en verslagen, wel noemde haar man dat ze behoorden tot de “menschen van de Nieuwe Orde”. Hij noemde de Joden wel in een brief, maar alleen als bandieten en partizanen. Anna was ambitieus, ze wilde een bedrijf leiden en ze wilde dat waarschijnlijk uit eerzucht wel goed doen, maar ze had niet de souplesse die daarvoor nodig was. Ze joeg daardoor mensen tegen zich in het harnas. Samen met haar man leek ze een soort twee-eenheid te vormen en het is dan ook waarschijnlijk dat zij van de meeste zaken afwist waarvan hij op de hoogte was en andersom.

Conclusie

Zoals verwacht, is het slechts mogelijk gebleken een tipje van de sluier van de levens van de drie vrouwen op te lichten. Toch kan zo’n tipje heel wat informatie opleveren, informatie waar naar gezocht is, maar ook informatie die niet rechtstreeks met de vraagstelling te maken heeft. Het loont dus de moeite meer aandacht aan geschiedschrijving over vrouwen te besteden.

Om te beginnen, is er het beeld van de Nederlandsche Oost Compagnie zoals Barnouw dat in zijn boek geschetst heeft. De vaak chaotische organisatie, de onderlinge afgunst, de strubbelingen tussen Nederlanders en Duitsers, tussen Nederlanders en de lokale bevolking en niet te vergeten tussen het hoofdkwartier van de NOC in Den Haag en lokale vertegenwoordigers in het Oosten en tussen de uitgezondenen onderling, de misdragingen en drankgelagen in plaats van voorbeeldgedrag, kortom het verschil tussen grootse plannen en weerbarstige praktijk is terug te vinden in diverse rapporten, verslagen en brieven die voor dit onderzoek gebruikt zijn.

Wat verder terug te vinden is en wat niet in het boek vermeld staat, is dat ook vrouwen in het Oosten een actieve rol gespeeld hebben in het vormgeven van de inzet. Vrouwen figureerden niet alleen als slachtoffer of als “vrouw van”, maar werden ook uitgezonden om functies in de huishouding en/of administratie te verrichten. In die hoedanigheid hebben twee van de drie onderzochte vrouwen een invloedrijke positie weten op te bouwen. Bij één vrouw kan je je zelfs afvragen of het etiket “man van” voor haar echtgenoot niet meer op zijn plaats zou zijn dan het etiket “vrouw van” voor haar.

Deze constatering neemt niet weg dat de drie onderzochte vrouwen in een verre van ideale toestand terecht kwamen in het Oosten. De situatie verslechterde nog toen in 1943 na het oprukken van het Russische leger het gevaar van overvallen door partizanen toenam.

Vóór die tijd was Wietske Kooistra al weer terug in Nederland en had ze haar beklag gedaan bij het hoofdkantoor van de NOC. Toen ze eind 1942 op haar bestemming in het Oosten was aangekomen, bleek het voor haar niet mogelijk zich aan de omstandigheden aan te passen. Dat is verder niet alleen terug te vinden in haar verklaring na de oorlog, waarin ze zichzelf natuurlijk zo goed mogelijk wilde presenteren, maar het spreekt ook uit het onverbiddelijke woordje “unfähig” dat het oordeel velde over haar inzet. Niet alleen is dit opmerkelijk te noemen omdat ze als een capabele kracht te boek stond, maar ook omdat zij van de drie vrouwen het meeste leek op het ideaalbeeld van de vrouw dat binnen de NSB en de NSVO bestond, namelijk dat de vrouwen zich vooral op een vrouwelijke wijze moesten inzetten voor de goede zaak, aanvankelijk het liefst binnenshuis. Die vrouwelijke - niet politieke - wijze werd ook gepropageerd door de radicale stroming binnen de NSB, zoals te lezen valt in de brief van Julia op ten Noort over haar visie op de NSVO. Wel gaf de radicale stroming en trouwens later ook de gematigde stroming meer mogelijkheden om zich ook buiten het eigen gezin in te zetten.

De gegevens die achterhaald zijn over Wietske Kooistra lijken te wijzen op een vrouw die uit roeping graag voor anderen wilde zorgen, eerst in een pension en later als “Huismoeder”. Dat ze zich daarvoor aan moest sluiten bij de NSB leek ze - tot haar terugkeer uit het Oosten - voor lief te nemen. Waarom ze precies naar het Oosten ging, is niet duidelijk, wellicht dat het na haar ontslag uit “Huize Kerstendal” de enige mogelijkheid leek om haar voorliefde voor zorgende taken en een baan te combineren. Ze sprak over de boeren moederlijk als “onze jongens” en nam een gevallen juffrouw onder haar vleugels. Ze ergerde zich aan wangedrag van anderen.

Ook na opzegging van haar NSB-lidmaatschap ging Wietske weer voor een NSB-instelling werken. Er is geen blijk van gevonden dat ze daar een probleem mee had, ondanks dat ze het optreden tegen de lokale bevolking in het Oosten in niet mis te verstane termen had veroordeeld, zowel gedurende als na de oorlog. Als Wietske Kooistra op dit vlak dus al principes had, maakte ze die dus ondergeschikt aan haar behoefte aan “arbeid”. Ook al had ze volgens eigen zeggen die arbeid vanuit financieel oogpunt gezien niet nodig. Op haar manier werkte ze zo mee aan het in stand houden van de NSB en dus van het nationaal-socialisme, dat ze zei te verfoeien. Opmerkelijk is het overigens ook dat

de NSB er blijkbaar geen problemen mee had iemand in dienst te nemen die al twee maal uit een NSB-functie was ontslagen.

Zowel Martha Staalmeester Lagerweij als Anna Berger - van den Brink maakten voor de oorlog al de indruk minder zorgzaam te zijn ingesteld dan Wietske Kooistra, ook al leidde Martha in de Eerste Wereldoorlog een huis voor Belgische vluchtelingen en hield Anna op met werken toen ze trouwde. Toen ze in het Oosten aankwamen, zagen zij beter kans zich aan te passen dan Wietske. Ze bemoeiden zich allebei met zaken die niet als vrouwelijk gekwalificeerd werden, gaven hun mening over bewapening, beveiliging en technische zaken. Ze hadden het niet over vrouwelijke activiteiten zoals die werden beoefend en gepropageerd werden binnen de NSVO-afdelingen. Erger nog, ze hadden blijkbaar iets te zeggen over sommige van de mannen die uitgezonden waren. Anders dan Wietske leken zij het beiden vanzelfsprekend te vinden dat de lokale bevolking op een andere wijze behandeld werd dan zij zelf. Hard optreden was geboden en ze werkten daar ook aan mee. Martha in ieder geval door boeren die onmenselijk optraden een positieve beoordeling te geven en wellicht ook door haar eigen gedrag, Anna door zelf “rücksichtslos” te zijn. Wat ze daar precies onder verstond, is niet duidelijk geworden.

In de ogen van Martha en Anna waren de Nederlanders en meer in het bijzonder zij zelf en de kolonisten gelijkwaardig aan de Duitsers en ze wonden zich erover op dat de Duitsers dit blijkbaar niet inzagen. Het leek in de praktijk weinig verschil te maken dat Martha een overtuigde NSB-ster was en Anna meer uit eigenbelang leek te handelen. In hun gedrag leken ze niet wezenlijk van elkaar te verschillen, hoewel Martha waarschijnlijk iets flexibeler was dan Anna. Getuige het verslag van Van Barneveld, lijkt het erop dat sommige Nederlandse mannen in het Oosten gevleid waren als hun brute gedrag als niet Nederlands werd ervaren. Alsof ze zich daardoor bewezen. Of dit inderdaad ook inhoudt dat Nederlandse mannen, die een voorbeeld zouden kunnen zijn geweest voor de vrouwen, zich toch relatief netjes gedroegen tegenover de lokale bevolking, heb ik niet kunnen onderzoeken.

Martha leek haar toevlucht in het Oosten te zoeken, omdat ze in Nederland in diverse NSB-functies haar draai niet kon vinden. Anna ging wellicht met haar man mee. Gezien de relatie die het echtpaar Berger - van den Brink leek te hebben, is het ook niet ondenkbaar dat zij de drijvende kracht is geweest. Ze was behoorlijk ambitieus en stak haar mening niet onder stoelen of banken. Haar brieven aan het hoofdkantoor van de NOC deden weinig of niets onder voor die van hem wat betreft klachten en verwijten, hetgeen niet hielp de betrekkingen te verbeteren.

Het lijkt erop dat de twee vrouwen die zich niet conformeerden aan het heersende beeld van vrouwelijkheid binnen de NSB, beter toegerust waren voor een bestaan in het Oosten met het openlijke racisme. Ze presenteerden zich wel als vrouwelijk, de één door zichzelf op te werpen als steun en toeverlaat voor de kolonisten, de ander door uitgebreid uiteen te zetten hoe moeilijk haar positie als vrouw was. Door zich ondanks dat aan te passen aan normen die voor - in het Oosten succesvolle - mannen golden, waren zij in staat zich redelijk hoge posities te verwerven. In die posities werkten ze op min of meer directe wijze mee aan het in stand houden van wreedheden en droegen ze de nationaal-socialistische waarden uit. Het maakte daarbij geen verschil of ze wel of niet uit idealisme handelden.

Daarnaast was een bijdrage aan het systeem ook mogelijk op een vrouwelijke en meer indirecte manier. Door zich meer te conformeren aan het vrouwelijke beeld en vanuit dat vrouwelijke beeld een functie bij de NSB te bekleden.

Mijn bevindingen zijn uiteraard zeer beperkt door de aard van het onderzoek, maar ze sluiten in grote lijnen aan bij die van Elizabeth Harvey over vrouwelijk daderschap, waarbij zij aangetoond heeft dat dit bestaat, zij het in verschillende gradaties. Ik heb geen bewijs gevonden voor het onmenselijke gedrag waartoe - op het oog doorsnee - vrouwen in staat zijn, zoals te lezen valt in het artikel van Wendy Lower. Toch pleit ook de uitkomst van mijn onderzoek naar vrouwen die uitgezonden waren door de Nederlandsche Oost Compagnie voor een herziening van het heersende beeld waarbij geschiedenis van daders veelal de geschiedenis van mannen is en vrouwen slechts als slachtoffer of als al of niet liefdevolle echtgenotes en dus als “vrouw van” fungeren.

Tenslotte wil ik nog melden dat ik van kameraadschap tussen de drie vrouwen niets heb kunnen vinden nadat ze in het Oosten waren aangekomen, integendeel. Het enige dat hen wellicht uiteindelijk bindt, is dat ze alle drie op hun eigen manier meegewerkt hebben aan het in stand houden van het nationaal-socialistische systeem, een systeem dat berucht is om zijn misdaden tegen de menselijkheid.

Literatuur:

- Barnouw, David, *Oostboeren, zee-Germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog.* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2004)
- Barnouw, David, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind.* (Zutphen: Walburg Pers, 1994)
- *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen II mei 1942 - mei 1945*. (ingeleid en uitgegeven door David Barnouw), (Zutphen: Walburg Pers, 1993).
- Faber, Sjoerd en Gretha Donker*, Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen',* (Uitgeverij Waanders Zwolle, Nationaal Archief 's-Gravenhage, 2010, Nationaal Archief Reeks 3)
- Harvey, Elizabeth, *Women and the Nazi East. Agents and witnesses of germanization.* (New Haven / London: Yale University Press, 2003)
- Heijden, Chris van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog.* (Amsterdam / Antwerpen: Uitgeverij Contact 2001)
- Jong, Loe de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel IV, ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972)
- Jonge, A.A. de, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland.* (Den Haag: Kruseman, 1968)
- Lower, Wendy, "Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice, 1949-1963", Holocaust and Genocide Studies, vol 24 (2010), pp 56 - 84
- Lower, Wendy, Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine. (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005)
- Marrenga, Ellen, 'De Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie' in: Zwaan, J. *De zwarte kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de N.S.B.,* (Weesp: Van Holkema en Warendorf, 1984)
- Matthée, Zonneke, *Voor volk en vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948*. (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2007)
- Mazower, Mark, *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*. (London: Pinguin Group, 2009, 1e druk 2008)
- Slaa, Robin te en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931 - 1935.* (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2009)
- *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd.* W.H. Posthumus - van der Goot en Anna de Waal (red.) (Nijmegen: SUN, 1977, 1e druk Leiden 1948)

Archieven:

- Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), (NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging) nummer toegang 2.09.09,

- Nederlandsche Oost Compagnie, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Amsterdam, Archief 176

Websites:

- www.gahetna.nl, juni 2011
- www.cbg.nl, mei 2011
- http://genlias.nl, mei 2011
- www.inghist.nl, juni 2011
- http://kranten.kb.nl, juni 2011
- www.meertens.knaw.nl, juni 2011